

ΑΠΟ ΤΟ «ΕΙΦΟΣ ΤΟΥ ΕΥΓΕΝΟΥΣ»
ΣΤΗ «ΣΗΜΑΙΑ ΤΩΝ ΦΑΣΙΣΤΙΚΩΝ ΙΔΑΝΙΚΩΝ»

*Η διαμόρφωση και εξέλιξη της κοσμοθεωρίας
του Ιωάννη Μεταξά, 1897-1941*

Βασίλης Α. Μπογιατζής

Εισαγωγή

Στο άρθρο αυτό εξετάζεται η ιδεολογική πορεία του Ιωάννη Μεταξά και η διαμόρφωση και εξέλιξη της κοσμοθεωρίας του (*Weltanschauung*). Υποστηρίζεται ότι ήταν ιδιαίτερα επηρεασμένος από ποικίλες γερμανικές εξελίξεις, συμπεριλαμβανομένης, αλλά όχι μόνο, της διαμάχης μεταξύ της *Kultur*, του εσωτερικού, βαθιά πνευματικού πολιτισμού, και της *Zivilization*, του εξωτερικού, άψυχου, μηχανοποιημένου και κίβδηλου. Επιπλέον, ότι ήδη από τη δεκαετία του 1920 είχε εμπλουτίσει το ιδεολογικό του οπλοστάσιο επεξεργαζόμενος κεντρικές φασιστικές ιδέες, όπως και τρόπους της αποκαλούμενης «Συντηρητικής Επανάστασης». Έτσι, επιχειρείται να καταδειχθεί ότι ο Μεταξάς αντιμετώπιζε όλες τις μείζονες ιστορικές εξελίξεις, από την καμπή του αιώνα μέχρι την εγκαθίδρυση της δικτατορίας του και ως τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, μέσω αυτού του ιδεολογικού και διανοητικού πρίσματος, με απώτερο στόχο εκείνο που εννοούσε και αντιλαμβανόταν ως εθνική ανασυγκρότηση και αναγέννηση/παλιγγενεσία, καθώς και έναν νέο πολιτισμικό προσανατολισμό για το ελληνικό έθνος, ιδίως μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και την κατάρρευση της «εδαφικής» εκδοχής της Μεγάλης Ιδέας. Η σκέψη του Μεταξά εξετάζεται σε μια περίοδο που εκτείνεται από τα πρώτα χρόνια της διαμόρφωσής της στη Γερμανία (1899-1903) μέχρι και την περίοδο της δικτατορίας του (1936-1941).

Το μεθοδολογικό πλαίσιο του άρθρου αυτού βασίζεται: α) στο έργο του Peter Wagner, ο οποίος αντιλαμβάνεται την περίοδο από το 1870 έως το 1940 ως το απόγειο της «πρώτης κρίσης της νεωτερικότητας», β) στα έργα των Roger Griffin, Αριστοτέλη Καλλή και António Costa Pinto, οι οποίοι επικεντρώνονται στην αναγεννητική/παλιγγενετική και εκσυγχρονιστική δυναμική του φασισμού, και γ) στην έννοια της «διανοητικής οικειοποίησης της τεχνολογίας», έτσι όπως έχει αναπτυχθεί από τους Mikael Hård και Andrew Jamison.

Ιστορικές και μεθοδολογικές παρατηρήσεις

Ο Πέτερ Βάγκνερ προσεγγίζει τον πρώιμο 20ό αιώνα και ιδίως τον Μεσοπόλεμο με τα δύο σημεία καμπής, τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και την Κρίση των αρχών της δεκαετίας του '30, ως αποκορύφωμα της περιόδου που αποκαλεί «πρώτη κρίση της νεωτερικότητας», όταν επίδικο διακύβευμα της διαμάχης ήταν ο τερματισμός της ανυπόφορης ενδεχομενικότητας που προκαλούσε η εκτύλιξη των νεωτερικών διαδικασιών. Δεν βρισκόταν μόνο ο οικονομικός φιλελευθερισμός στο στόχαστρο· το ίδιο ακριβώς συνέβαινε και με τις ιδέες της δημοκρατίας και της επιστήμης. Περαιτέρω, η αυξανόμενη δύναμη της εργατικής τάξης διάνοιγε το δρόμο για μακρόπνοες πρωτοβουλίες και ιδέες συλλογικού χαρακτήρα, ενώ η πολιτική αστάθεια δεν απέκλειε τη δυνατότητα επιβολής ριζικών αυταρχικών λύσεων. Οι προτεινόμενες *οργανωμένες* πολιτικές λύσεις προέβλεπαν τον καινοτόμο χαρακτήρα τους προπαγανδίζοντας ένα νέο ξεκίνημα ενάντια στην «παρηκμασμένη» φιλελεύθερη νεωτερικότητα: η δημιουργία νέων θεσμών, νέων ανθρώπων και νέων ιδεωδών ικανών να αναπληρώσουν το κενό των συντριμμένων παλαιών, δέσποζαν στον δημόσιο λόγο της εποχής.¹

Ήταν ευρέως διαδεδομένη η πεποίθηση ότι οι αναταραχές της σύγχρονης ιστορίας αντιπροσώπευαν τον επιθανάτιο ρόγχο του κόσμου που είχε διαμορφωθεί υπό τη σκέπη της λογικής του Διαφωτισμού και του φιλελεύθερου καπιταλισμού. Όμως, αυτή η συνειδητοποίηση δεν ήταν, αλλά και δεν γεννούσε αποκλειστικά και μόνο πολιτισμική απόγνωση και απελπισία. Στον απόηχο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, όχι μόνο οι πρωτοπορίες μα και εκατομμύρια καθημερινών ανθρώπων ένιωθαν ότι γίνονταν μάρτυρες των πόνων της γέννας ενός νέου κόσμου, υπό ένα ιδεολογικό και πολιτικό καθεστώς του οποίου η φύση δεν είχε ακόμη αποφασιστεί και προσδιοριστεί.² Η εμπειρία της κατάρρευσης

1. Peter Wagner, *A Sociology of Modernity, Liberty and Discipline*, Νέα Υόρκη: Routledge, 1994· Mikael Hård και Andrew Jamison (επιμ.), *The Intellectual Appropriation of Technology: Discourses on Modernity*, Λονδίνο: The MIT Press, 1998, σ. 7.

2. Roger Griffin, *Modernism and Fascism: The Sense of a Beginning under Mussolini and Hitler*, Μπάσινγκστοκ: Palgrave Macmillan, 2007, σ. 8.

ήταν συντριπτική και παράλληλα η ανάγκη για ριζοσπαστικούς μετασχηματισμούς εμφανιζόταν οξυμένη. Αυτή ακριβώς την αίσθηση του νέου ξεκινήματος, την έννοια του *Aufbruch*, η οποία δηλώνει ένα τέλος και ταυτόχρονα μια νέα αρχή, την απομάκρυνση από τον συντριμμένο κόσμο του χθες και την κατεύθυνση σε έναν νέο, οικοδομημένο στα θεμέλια επαναστατικών σκέψεων, θεματοποιεί η προσέγγιση του Ρότζερ Γκρίφιν, τοποθετώντας τη στο επίκεντρο εκείνου που αποκαλεί μοντερνισμό και μοντερνιστικό ήθος. Ο Γκρίφιν δεν περιστέλλει τον μοντερνισμό στο αισθητικό πεδίο και στα κινήματα της πρωτοπορίας αντ' αυτού τον διευρύνει: αναφερόμενος σε *maximalist modernism*, έννοια με σαφείς πολιτικές και ιδεολογικές προεκτάσεις, υποστηρίζει ότι οι μοντερνιστικές καλλιτεχνικές και πολιτικές αναζητήσεις δεν αποτέλεσαν μονοπώλιο της αριστεράς, αλλά συνδέθηκαν με αντίστοιχες της δεξιάς, όπως και των ποικίλων «τριτοδρομικών» ιδεολογιών. Αυτή η διεύρυνση έχει σημαντικές συνέπειες για την πραγμάτευση τόσο του μοντερνιστικού όσο και του φασιστικού φαινομένου. Αφενός, το ότι ο μοντερνισμός υπόκειται –και– σε αξίες και πολιτικές της δεξιάς, όπως και το ότι συχνά εκφράζεται αδιαμεσολάβητα με αυτές εξηγεί γιατί ο φασισμός κέρδισε τη συμμαχία πλήθους καλλιτεχνών της πρωτοπορίας και αμφισβητεί ευθέως τις θεωρήσεις περί «αισθητικοποίησης του πολιτικού» εντός του. Αφετέρου, ο ασυμβίβαστα προσανατολισμένος προς το μέλλον μοντερνισμός των εθνικιστικών κοινωνικοπολιτικών σχεδίων ανανέωσης –καθόσον επιχειρούσαν να στηριχθούν πάνω σε αυτά που έβλεπαν ως υγιή στοιχεία του παρελθόντος για να οικοδομήσουν την ουτοπία τους–, τα καθιστά όχι «αντιδραστικό μοντερνισμό», αλλά «αντίδραση ερχόμενη απ' το μέλλον». Ο Γκρίφιν θεωρεί ότι μοντερνιστικές κατηγορίες όπως η αναγέννηση, η ανανέωση, η αναζωογόνηση, η παλιγγενεσία, η μάχη ενάντια στην παρακμή, στη σήψη και στον εκφυλισμό, οι οποίες συνιστούσαν τόπους υπογραμμισμένους με εμμονή και ανάμεικτους με ποικίλα επαναστατικά και τεχνοκρατικά σχέδια κατά την περίοδο 1870-1918, έγιναν κτήμα των μεγάλων μαζών μετά την εμπειρία αποκάλυψης του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, τροφοδοτώντας ριζοσπαστικά πολιτικά κινήματα που αντιμάχονταν την παρακμή και την κατάρρευση ενός ενιαίου κοσμοειδώλου, επαγγελλόμενα τη δυνατότητα να προσφέρουν στις μεμονωμένες ανθρώπινες υπάρξεις επαρκές νόημα ζωής, καταπραΰνοντας τις υπαρξιακές τους ανησυχίες.

Έτσι, σημαίνουσα θέση εντός των προγραμματικών κινήματων που εμφανίστηκαν αναζητώντας μια νέα τάξη κατείχε η αποκαλούμενη «Συντηρητική Επανάσταση».³ Επιπλέον, ήταν αυτό το μοντερνιστικό ήθος που κυριάρχησε

3. Hans Sluga, *Heidegger's Crisis: Philosophy and Politics in Nazi Germany*, Κέμπριτζ, Μασαχουσέτη: Harvard University Press, 1995· Dick Pels, «Fascism and the Primacy of the Political», *Telos* 3 (1998): 39-70· Dick Pels, *The Intellectual as Stranger: Studies in*

στη διακριτή, παλιγγενετική δυναμική του φασισμού, αποτελώντας την κινητήρια δύναμή του για μια νέα, μεταφιλελεύθερη, σφοδρά εθνικιστική και αντικομμουνιστική τάξη πραγμάτων.⁴ Όπως καθίσταται σαφές από τα προηγούμενα, ο φασισμός αντλούσε ποικίλα στοιχεία από μια ευρύτερη μοντερνιστική μήτρα. Στους υπερεθνικιστικούς και φασιστικούς παλιγγενετικούς σχεδιασμούς, η προγραμματική και προσανατολισμένη στο μέλλον παρόρμηση να αλλάξει η ιστορία και να ξεπεραστεί η παρακμή μετά τον κατακλυσμό του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου συσχετίστηκε με ένα μυθοποιημένο και «υγιές» παρελθόν ως αναγκαία πηγή έμπνευσης, προκειμένου να εγκαθιδρυθεί μια νέα, αναζωογονημένη κοινωνία.⁵ Στη βάση αυτής της ερμηνευτικής προοπτικής οφείλουμε να αναγνώσουμε, σύμφωνα με τον Γκρίφιν, τόσο το κάλεσμα του Moeller van der Bruck για μια «επανασύνδεση με το μέλλον», για μια ανάγκη επιστροφής στο μέλλον διαμέσου της προσφυγής στις χαμένες πηγές της πνευματικότητας, ώστε να θεραπευθεί η αρρώστια και δυσφορία της νεωτερικότητας,⁶ όσο και τα καταστροφικά όνειρα ενός Τρίτου Ράιχ ή μιας Τρίτης Ρώμης.⁷ Αυτή η προσέγγιση, όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, θα μπορούσε επίσης να συνεισφέρει στην κατανόηση του γιατί ο φασισμός μπορούσε να προσελκύσει τη δεδηλωμένη πίστη κάποιων αβανγκάρντ καλλιτεχνών, διανοητών, τεχνοκρατών και μηχανικών, όπως επίσης και στην ερμηνεία του φασισμού ως καθαυτό νεωτερικού φαινομένου.⁸

Στην περίπτωση της Ελλάδας, η αποτυχημένη πολεμική προσπάθεια εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας το 1897 –στην οποία συμμετείχε και ο Ιωάννης Μεταξάς και η οποία έμεινε στη μνήμη ως «Ατυχής Πόλεμος»– σή-

Spokespersonship, Λονδίνο: Routledge, 2000, σ. 110-130· James A. Gregor, *Mussolini's Intellectuals: Fascist Social and Political Thought*, Πρίνστον, Νιού Τζέρσεϊ: Princeton University Press, 2005· James Martin, «Italian Liberal Socialism: Anti-Fascism and the Third Way», *Journal of Political Ideologies* 3 (2002): 333-350· Mike Hawkins, «Corporatism and Third Way Discourses in Inter-War France», *Journal of Political Ideologies* 3 (2002): 301-314· Griffin, *Modernism and Fascism*, σ. 54-58, 68-69, 114-117, 130, 163, 321.

4. Ενδεικτικά: Aristotle Kallis, *Fascist Ideology: Territory and Expansionism in Italy and Germany, 1922-1945*, Λονδίνο: Routledge, 2000· António Costa Pinto, *The Nature of Fascism Revisited*, Νέα Υόρκη: Columbia University Press, 2012· Roger Griffin και Constantin Iordachi, «Fascism», στο William Outhwaite και Stephen Turner (επιμ.), *The Sage Handbook of Political Sociology*, Λονδίνο: Sage Publications, 2018, σ. 548-571· Constantin Iordachi και Aristotle Kallis (επιμ.), *Beyond the Fascist Century: Essays in Honour of Roger Griffin*, Λονδίνο: Palgrave Macmillan, 2020.

5. Griffin, *Modernism and Fascism*, σ. 70-117, 178-179· Peter Osborne, *The Politics of Time: Modernity and Avant-Garde*, Λονδίνο: Verso, 1995, σ. 113-196.

6. Griffin, *Modernism and Fascism*, σ. 132.

7. Aristotle Kallis, *The Third Rome, 1922-1943: The Making of the Fascist Capital*, Λονδίνο: Palgrave Macmillan, 2014.

8. Griffin, *Modernism and Fascism*, σ. 68-69.

μανε την είσοδο της Ελλάδας στη δίνη της *πρώτης κρίσης της νεωτερικότητας*. Προκάλεσε ένα διάχυτο αίσθημα εθνικής ταπείνωσης, το οποίο με τη σειρά του τροφοδότησε μια ισχυρή επιθυμία για παλιγγενετικές πολιτικές και πολιτισμικές λύσεις. Αυτές οι επιθυμίες αναμειγνύονταν με αμφιβολίες για το κατά πόσο η Ελλάδα θα μπορούσε ποτέ να εκπληρώσει το ιστορικό της πεπρωμένο πραγματώνοντας τη Μεγάλη Ιδέα, το κεντρικό συνεκτικό ιδανικό του νεότερου ελληνικού κράτους.⁹ Το πρόσωπο που επωφελήθηκε περισσότερο από αυτές τις μεσσιανικές προσδοκίες και προσμονές ήταν ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ο βασικός εχθρός του Ιωάννη Μεταξά. Η *Μεγάλη Ελλάδα* που είχε οραματιστεί ο Βενιζέλος έμελλε να πραγματοποιηθεί υπό τη δική του χαρισματική και μεσσιανική ηγεσία, γνώρισμα το οποίο αποτέλεσε και το πιο ανθεκτικό στοιχείο της κληρονομιάς που άφησε στην ελληνική πολιτική κουλτούρα, σύμφωνα με τον Mark Mazower.¹⁰ Ήταν πρωθυπουργός κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων –ενώ ο Μεταξάς βρισκόταν στο Γενικό Επιτελείο του Ελληνικού Στρατού– αλλά και κατά τα τελευταία χρόνια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, τότε που διαφαινόταν εφικτή η πραγμάτωση της Μεγάλης Ιδέας. Το τίμημα όμως ήταν βαρύ. Η Ελλάδα εξερχόταν από την περίοδο 1912-1920 βαθιά διαιρεμένη λόγω του Εθνικού Διχασμού. Η ρήξη που προήλθε από τη σκληρή αντιπαράθεση μεταξύ του βασιλιά Κωνσταντίνου Α΄ (τον οποίο υποστήριζε ο Μεταξάς) και του πρωθυπουργού Ελευθέριου Βενιζέλου και πυροδοτήθηκε από τα αντιπαρατιθέμενα οράματά τους αναφορικά με το πώς θα χειρίζονταν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και το πώς θα πραγματοποιούνταν οι ελληνικές εθνικές φιλοδοξίες εξελίχθηκε σε οξύτατη εμφύλια διαμάχη.¹¹ Η αποτυχία της ελληνικής στρατιωτικής εκστρατείας στη Μικρά Ασία, την οποία ο Μεταξάς είχε προβλέψει με ψυχρή ακρίβεια και απόλυτα τεκμηριωμένα –όπως άλλωστε και την αποτυχία της συμμαχικής εκστρατείας στην Καλλίπολη–, με τη συντριπτική ήττα που επακολούθησε, κατέληξε στην τραγική έξοδο σχεδόν ενάμισι εκατομμυρίου Ελλήνων από τη Μικρά Ασία, στη *de facto* χρεοκοπία της Ελληνικής Μεγάλης Ιδέας, καθώς και στην οξεία αίσθηση ιδεολογικού κενού, που συνοδευόταν από προσδοκίες λύτρωσης και αναγέννησης.

Δύσκολα θα εντόπιζε κανείς μεσοπολεμικό κείμενο που να αποδίδει εναργέστερα τον παραλυτικό τρόπο του κενού (*terror of the void*) που ακολούθησε τη Μικρασιατική Καταστροφή, ένα αίσθημα βίαιης *αποκοπής* από μια ορισμένη

9. Αντώνης Κλάψης, *Πολιτική και διπλωματία της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης, 1821-1923*, Αθήνα: Πεδίο, 2019.

10. Mark Mazower, «The Messiah and the Bourgeoisie: Venizelos and Politics in Greece, 1909-1912», *The Historical Journal* 35 (1995): 885-904.

11. Mogens Pelt, «The Establishment and Development of the Metaxas Dictatorship in the Context of Fascism and Nazism, 1936-1941», στο Gert Sørensen και Robert Mallet (επιμ.), *International Fascism, 1919-1945*, Λονδίνο: Routledge, 2002, σ. 143-172.

εκδοχή της Μεγάλης Ιδέας, απ'ό,τι το ακόλουθο του Γιώργου Θεοτοκά. Έστω κι αν διακατεχόταν από το απαισιόδοξο αίσθημα της δεκαετίας του '30, το αντιτιθέμενο στο αισιόδοξο εν πολλοίς κλείσιμο της προηγούμενης δεκαετίας, δεν έπαυε να απηχεί το «τέλος» μιας εποχής. Οι σχετικές κρίσεις συνυφαίνονταν με μοντερνιστικούς τόπους –ο τίτλος του κειμένου ήταν «Υπάρχει κάτι σάπιο στην Ελλάδα»– τροφοδοτώντας αναζητήσεις νέων ξεκινήματων:

Ένας κόσμος τελείωσε στο λιμάνι τής Σμύρνης, στη Μεγάλη Καταστροφή, ένας κόσμος από θρύλους, όνειρα, πεποιθήσεις, εύγενικούς αγώνες και τρελλές φιλοδοξίες. Ξεαντλήθηκαν ξαφνικά οι ιδεολογικές όρμες του Έθνους, τὰ σύμβολα έχασαν τὸ νόημά τους καὶ οἱ θεσμοὶ τὸ πνεῦμα ποὺ τοὺς κινούσε. Ἀπὸ τότε ὅλες μαζί οἱ ἔθνικες δυνάμεις μας, πνευματικές καὶ ὕλικές, ἔπαθαν, θαρρεῖς, μιὰ βαριά καθίζηση, καὶ ἕνας ὀλόκληρος λαός, ἐνθουσιώδης λαός, ὥστόσο καὶ ριψοκίνδυνος, παραδόθηκε στὴν ἀβουλία, στὴ μοιρολατρεία, στὴν ἡττοπάθεια. Καμμιά γενναία θέληση πουθενὰ ὀλόγυρά μας, καμμιά συγκέντρωση δυνάμεων γιὰ τὴν προετοιμασία ἐνὸς καλυτέρου μέλλοντος. Μονάχα οἱ δημοκόποι ὀργιάζουν μὲς σ' αὐτὴν τὴ γενικὴ ἀποτελμάτωση, μαῦροι, κίτρινοι, κόκκινοι ἐκμεταλλευτὲς τῆς ἀπογοήτευσης, αὐξάνουν τὴ σύγχυση τῶν πνευμάτων, κοντεύουν νὰ ἀποξεράνουν ὀλότελα τίς καρδιές. Δὲν ὑπάρχει λοιπὸν καμμιά ἐλπίδα γιὰ τὴν Ἑλλάδα;¹²

Η περίοδος του Μεσοπολέμου ήταν για την Ελλάδα περίοδος πολύπλοκων και σοβαρών κοινωνικών προβλημάτων –η αποκατάσταση των προσφύγων, φτώχεια και ανισότητες, προβλήματα υποδομών και στέγης, μεταξύ άλλων– καθώς και οικονομικής ανάπτυξης, όταν και διατυπώθηκε ένα ὅραμα εκσυγχρονισμού και τεχνολογικής εξέλιξης, το οποίο προωθήθηκε από μηχανικούς και βιομηχάνους.¹³ Παρά τις πρωτοφανείς δυσκολίες, ένα γενικό αίσθημα αισιοδοξίας διαχεόταν στα τέλη της δεκαετίας του 1920.¹⁴ Η επιδείνωση των κοινωνικών συνθηκών μετά την οικονομική Κρίση, παρά την ταχεία οικονομική ανάκαμψη, οδήγησε στην όξυνση των κοινωνικών συγκρούσεων, οι

12. Γιώργος Θεοτοκάς, «Υπάρχει κάτι σάπιο στην Ελλάδα», στο Νίκος Αλιβιζάτος και Μιχαήλ Τσαπόγας (επιμ.), *Στοχασμοί και θέσεις: πολιτικά κείμενα 1925-1966*, τόμος 1: [1993], Αθήνα: Εστία, 1996, σ. 249-251.

13. Mark Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2009· Γιάννης Αντωνίου, *Οι Έλληνες μηχανικοί: θεσμοί και ιδέες, 1900-1940*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2006.

14. George Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, Μπέρκλεϋ: University of California Press, 1983· Gunar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936*, τόμος 2, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 2004, σ. 1005-1287.

οποίες απέκτησαν ταξική χροιά, και στην κατάρρευση του κοινοβουλευτισμού στα μέσα της δεκαετίας του 1930.¹⁵ Με αυτή την έννοια, η μεσοπολεμική Ελλάδα μπορεί να περιγραφεί με τους όρους του Γκρίφιν, ως μια «υπό πίεση κοινωνία» (stressed society), όπως λ.χ. αυτή της Βαϊμάρης, αλλά και άλλες ευρωπαϊκές κοινωνίες της περιόδου.¹⁶ Ευθυγραμμισμένη με τις διεθνείς εξελίξεις, βίωνε οδυνηρά την αναταραχή της εποχής: στο πλαίσιο αυτό, αντιμαχόμενοι πολιτικοί και διανοούμενοι αποπειράθηκαν να εισηγηθούν τις δικές τους λύσεις, οι οποίες υπερέβαιναν τον ιστορικό ορίζοντα της φιλελεύθερης νεωτερικότητας στην οργανωμένη μορφή της (organized modernity) και συνδυάζονταν με τη διατύπωση νέων —εθνικών και κοινωνικών— ιδεωδών, υποσχόμενοι νέο ξεκίνημα προς ένα δελεαστικό και καθησυχαστικό μέλλον. Μεταξύ αυτών ήταν και ο Ιωάννης Μεταξάς.

*Από τα χρόνια της διαμόρφωσης στην αυτοκρατορική Γερμανία
στο τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου*

Λίγο μετά τον «Ατυχή Πόλεμο» του 1897, ο Μεταξάς βρέθηκε στη Γερμανία από το 1899 έως το 1903, χάρη σε μια υποτροφία που του δόθηκε από τον Ελληνικό Βασιλικό Οίκο για σπουδές στη Στρατιωτική Ακαδημία του Βερολίνου. Εκεί, οι μέχρι πρότινος υπάρχουσες μεν αλλά αδιαμόρφωτες ακόμη απόψεις του Μεταξά ενάντια στον κοινοβουλευτισμό αποκρυσταλλώθηκαν και μετασχηματίστηκαν σε μια συνεκτική κοσμοθεωρία (*Weltanschauung*) επηρεασμένη ως επί το πλείστον, χρησιμοποιώντας την ορολογία του Karl Mannheim, από τον «ιστορικιστικό συντηρητισμό».¹⁷ Αντιπαρέβαλε το ένστικτο του ηγέτη, τη δύναμη της θέλησης, την πίστη, την αποφασιστικότητα, την ηθική και τη χαρισματικότητα με τον ορθολογισμό, την αναταραχή, την ανηθικότητα και τον νοσηρό ατομικισμό, τα οποία θεωρούνταν βασικά χαρακτηριστικά του φιλελεύθερου κοσμοειδώλου. Αντιπαρέβαλε επίσης την «οργανική» μορφή του αυτοκρατορικού κράτους με αυτήν του κράτους των «άψυχων» ορθολογικών φιλελεύθερων θεσμών.¹⁸ Ο Μεταξάς είχε εντυπωσιαστεί βαθιά από την πρωσική αποτελεσματικότητα, κάτι το οποίο αποτελούσε το σήμα κατατεθέν της Γερμανίας στις αρχές του αιώνα, σύμφωνα με

15. Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Από τον Λαό των νομιμοφρόνων στο Έθνος των εθνοκοφρών: η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα, 1922-1967*, Αθήνα: Σαββάλας, 2006.

16. Griffin, *Modernism and Fascism*, σ. 268-270.

17. Karl Mannheim, *Ιδεολογία και ουτοπία*, Αθήνα: Γνώση, 1997, σ. 146-149, 273-283.

18. Χρήστος Χρηστίδης (επιμ.), *Ιωάννης Μεταξάς: Το προσωπικό του ημερολόγιο*, τόμος 2, Αθήνα: Γκοβόστη, 2006, passim.

τον Modris Eksteins.¹⁹ Παρατηρώντας την τάξη με την οποία επιβιβάζονταν οι άνθρωποι στο τρένο στους διάφορους σιδηροδρομικούς σταθμούς του Βερολίνου, ο Μεταξάς έγραφε ότι «Έν γένει ήσθάνθησαν παντού άναμιγνυομένην, λεπτῶς πάντοτε, άλλ' αὐστηρῶς καθοδηγοῦσαν, τὴν χεῖραν τοῦ Κράτους».²⁰ Στο Βερολίνο, εκεί όπου οι συμφωνίες του Richard Wagner εκτελούνταν με πάθος και το κοινό τις παρακολουθούσε με μεγάλη προσήλωση και τις συζητούσε με ακόμη μεγαλύτερη ένταση,²¹ ο Μεταξάς ανακάλυψε ότι το πεπρωμένο του ήταν να κάνει σπουδαία πράγματα. Έχοντας παρακολουθήσει τον Φάουστ, έγραφε στο ημερολόγιο του: «Τὴν στιγμὴν αὐτὴν ἔρχομαι ἀπὸ τὸ Schauspielhaus, ὅπου εἶδα τὸν Φάουστ. Τί σημαίνει αὐτὸ δι' ἐμὲ εἶναι περιττὸν νὰ γράψω. Ὁ Φάουστ ὑπῆρξε καὶ εἶναι τὸ Εὐαγγέλιόν μου».²²

Ζώντας στο Βερολίνο, σε μια περίοδο όπου συγκεκριμένοι, ως επί το πλείστον συντηρητικοί κύκλοι, που ολοένα και περισσότερο ριζοσπαστικοποιούνταν, αναζωπύρωναν στον δημόσιο διάλογο τη διαμάχη μεταξύ *Kultur* και *Zivilization* στρέφοντάς τη σε μια ολοένα πιο επιθετική, εθνικιστική-αυταρχική και милитарιστική κατεύθυνση,²³ ο Μεταξάς ενστερνίστηκε ολόψυχα τη σκέψη τους. Σχεδόν εμμονικός με την αποστολή να εμψυχήση ηθικότητα στην ελληνική κοινωνία και να την προστατεύσει από τον εκφυλισμό, τον οποίο θεωρούσε άμεσα συνδεδεμένο με τον αστικό εκσυγχρονισμό,²⁴ ο Μεταξάς απέδωσε ιδιαίτερη σημασία σε εκείνα τα στοιχεία της *Kultur* που τόνιζαν τη σύνδεση του δέοντος με την αίσθηση του καθήκοντος και τον σεβασμό, καθώς και με την καλλιέργεια και ανάπτυξη (*Bildung*) της προσωπικότητας, ώστε αυτή να γίνει εξαιρετική. Κατηγορούσε το φιλελευθερισμό για τη διάλυση των ιερών αξιών που διέπνεαν την κοινωνική τάξη πριν από τη Γαλλική Επανάσταση, ενώ θεωρούσε την ισότητα, τη δικαιοσύνη, την ελευθερία, τη δημοκρατία και την ειρήνη ως μορφές συγκάλυψης των αξιώσεων ισχύος που υποκρύπτονταν. Μόνο η «αγάπη», η καλλιεργημένη προσωπικότητα και το προσωπικό μεγαλείο μπορούσαν να προσφέρουν βαθύτερα και στέρεα θεμέλια σε αυτές τις ιδέες, οι οποίες διαφορετικά αποτελούσαν φενάκη. Δύο ήταν

19. Modris Eksteins, *Rites of Spring: The Great War and the Birth of the Modern Age*, Βοστόνη: Mariner, 1989, σ. 70-73.

20. Μεταξάς, *Το προσωπικό του ημερολόγιο*, τόμος 1, σ. 467-468.

21. Eksteins, *Rites of Spring*, σ. 76-80.

22. Μεταξάς, *Το προσωπικό του ημερολόγιο*, τόμος 1, σ. 490, 587-589, 648. Για τον Richard Wagner και τον «βαγκνερισμό», βλέπε Griffin, *Modernism and Fascism*, σ. 268-269, 298-300.

23. Fritz Ringer, *The Decline of the German Mandarins: The German Academic Community, 1890-1933*, Ανόβερο, Νιου Χαμπσάιρ: University Press of New England, 1983· Norbert Elias, *Η εξέλιξη του πολιτισμού*, τόμος 1, Αθήνα: Νεφέλη, 1997, σ. 71-106.

24. Μεταξάς, *Το προσωπικό του ημερολόγιο*, τόμος 1, σ. 96-99, τόμος 2, σ. 316, 325, 371-372· Παναγιώτης Γ. Βατικιώτης, *Μια πολιτική βιογραφία του Ιωάννη Μεταξά. Φιλολαϊκή απολυταρχία στην Ελλάδα, 1936-1941*, Αθήνα, Ευρασία, 2005, σ. 25.

τα συμπεράσματα στα οποία κατέληξε ο Μεταξάς μέσα από τη «γερμανική» του εμπειρία: από τη μία πλευρά, ως «ευγενής», η ακλόνητη υποστήριξή του στον τότε διάδοχο και αργότερα βασιλιά Κωνσταντίνο «Εγὼ ἐν τῇ ἐξελίξει ταύτῃ καθώρισα ἤδη τὸν δρόμον μου, πρὸ πολλοῦ. Εἶμαι στρατιώτης καὶ εὐγενής, καὶ θέτω εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ Βασιλέως μου τὸ ξίφος μου, τοῦ ἀφιερῶ δὲ τὴν ζωὴν καὶ τὴν διάνοιάν μου. Μοῦ εἶναι ἀδιάφορον ἂν ὁ Βασιλεὺς εἶναι καλὸς ἢ κακός, ἐπιβλαβὴς ἢ ὠφέλιμος. Δὲν ἐξετάζω ἂν οἱ πράξεις του προξενοῦν καλὸν ἢ κακὸν στὸ ἔθνος. Τὸν ἀκολουθῶ τυφλῶς εἰς ὅ,τι θέλει. Ἡ θέλησίς του εἶναι δι' ἐμὲ νόμος. Θεωρῶ δὲ ἑμαυτὸν εὐτυχῇ ὅτι χαίρω τὴν εὐμένειαν τοῦ Διαδόχου, ἀρχηγοῦ ἀποφασιστικοῦ καὶ φιλοδόξου [...] Ἐν ἐνὶ λόγῳ, ἀφοσιώνω ἑμαυτὸν εἰς τὸν Βασιλέα, καὶ θεωρῶ αὐτὸν ἐκπροσώπησιν τῆς Πατρίδος, τοῦ παρελθόντος, τοῦ παρόντος καὶ τοῦ μέλλοντος τοῦ ἔθνους. Πᾶν ὅ,τι εἰς αὐτὸν ἀντιτίθεται, ὁθενδήποτε καὶ ἂν προέρχεται, εἶναι δι' ἐμὲ ἀποκρουστέον». Από την άλλη, αναγνώρισε την αναγκαιότητα να υποσκελιστεί ο κοινοβουλευτισμός: «εἰς ὅ,τι μὲ ἀφορᾷ, κάτι θὰ κάνω κι ἐγὼ διὰ νὰ πῶ ὀλίγο κοινοβουλευτικὸν αἶμα».²⁵

Ο Μεταξάς προσέγγιζε όλες τις μείζονες εξελίξεις της περιόδου μέσα από αυτό το συντηρητικό και αντιφιλελεύθερο πρίσμα. Συνεχῶς αντιπαρέβαλλε τον «ἀποφασιστικὸ καὶ φιλόδοξο ἡγέτη» Κωνσταντίνο με τον «μικρὸν ἄνθρωπο» Ελευθέριο Βενιζέλο.²⁶ Κατὰ τον Εθνικὸ Διχασμὸ οργάνωσε ἕνα μαζικὸ, πρωτοφασιστικὸ παραστρατιωτικὸ σώμα, τοὺς Εἰσπράτους, τὸ ὁποῖο εξαπέλυσε κτηνώδη βία ἐναντίον τῶν βενιζελικῶν.²⁷ Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐξορίας τοῦ στην Κορσική, μετὰ τὴν ἀνοιχτὴ ἐπέμβαση τῆς Ἀντάντ υπέρ τοῦ Βενιζέλου τὸ 1917, ὁ Μεταξάς ἐρμήνευε τὸν Α΄ Παγκόσμιον Πόλεμον, με τὴν ορολογία τοῦ Ἑκτεῖνς, ὡς «πραγματικὸ πόλεμον πολιτισμῶν»,²⁸ διατυπώνοντας τὶς ἀπόψεις τοῦ με τρόπο παραπλήσιο με ἐκεῖνον τῶν Γερμανῶν «Ορθόδοξων Μανδρινῶν» τοῦ Fritz Ringer.²⁹ Ἡ ἥττα τῆς Γερμανίας ἐρμηνεύτηκε ἀπὸ τὸν Μεταξά ὡς ἠθικὴ κατάρρευση καὶ παρακμὴ, ἐννοεῖς οἱ ὁποῖες ἀπηχοῦν τὶς ἀντίστοιχες συντηρητικῶν κύκλων στὴ Γερμανία καὶ ἀνακαλοῦν τὶς παρατηρήσεις τοῦ Ἑκτεῖνς ἀναφορικὰ με τοὺς διαδεδομένους φόβους τῶν Γερμανῶν γιὰ τὴ συνωμοσία ἐναντίον τοὺς στὸ τέλος τοῦ πολέμου, ἡ ὁποία ἐπέφερε καὶ τὴν ἥττα: ὅλοι ἐκεῖνοι οἱ φόβοι καὶ τὸ ἀντίστοιχο κλίμα ἀποτελέσαν τὸν πυρήνα τοῦ

25. Μεταξάς, *Τὸ προσωπικὸ τοῦ ημερολόγιου*, τόμος 1, σ. 500, 526-529, 587-588· τόμος 2, σ. 456-462.

26. *Στο ἴδιο*, τόμος 2, σ. 25-26, 42, 48-49, 89, 94-96, 116.

27. Pelt, «The Establishment and Development of the Metaxas Dictatorship», σ. 148· Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικὸς Διχασμὸς καὶ μαζικὴ οργάνωση: οἱ Εἰσπράτοι τοῦ 1916*, Ἀθήνα: Ἀλεξάνδρεια, 1996.

28. Eksteins, *Rites of Spring*, σ. xv, 76, 80, 155.

29. Ringer, *The Decline of the German Mandarins*, σ. 183.

μύθου της «πισώπλατης μαχαιριάς».³⁰ Επιπλέον, ο Μεταξάς υιοθέτησε ανάλογη στάση αναφορικά με την ελληνική εδαφική επέκταση στη Μικρά Ασία. Το αποτέλεσμα του πολέμου και της «Καταστροφής» οδήγησε τον Μεταξά να συμπεράνει ότι πρέπει να είναι σε εγρήγορση για τους οξείς πολιτικούς και ιδεολογικούς αγώνες που έμελλε να έρθουν.³¹

Η δεκαετία του 1920: Ένα φιλοκοινοβουλευτικό ιντερλούδιο;

Κατά τη δεκαετία του 1920, ο Μεταξάς ανήλθε στο πολιτικό προσκήνιο ιδρύοντας ένα νέο κόμμα, το Κόμμα των Ελευθεροφρόνων. Επιχείρησε να ηγηθεί του αντιβενιζελικού στρατοπέδου και ήταν η μόνη ηγετική φιγούρα αυτού του χώρου που αναγνώρισε τη διακήρυξη τη Δεύτερης Ελληνικής Δημοκρατίας το 1924. Η υψηλή εκλογική του επίδοση στις εκλογές του 1926 οδήγησε στη συμμετοχή του στην οικουμενική κυβέρνηση του 1926-1928, όπου και υπηρέτησε ως υπουργός Συγκοινωνιών. Λόγω αυτών των εξελίξεων, ορισμένοι μελετητές της περιόδου τείνουν στην εκτίμηση ότι –ειδικά για αυτά τα χρόνια– ο Μεταξάς ήταν απολύτως πιστός στην κοινοβουλευτική δημοκρατία,³² την οποία και στήριξε για τακτικούς λόγους το 1926. Παρ' όλ' αυτά, ακριβώς εκείνη την περίοδο η σκέψη του εμπλουτίστηκε και ενισχύθηκε από νέες επιρροές, φασιστικής κατεύθυνσης.

Τα ιδεολογικά θεμέλια της δημόσιας πολιτικής του δραστηριότητας τα επόμενα έτη είναι δυνατόν να εντοπιστούν σε ψήγματα της σκέψης του μέσα στη δεκαετία του 1920. Ο Μεταξάς ήταν ξεκάθαρα ενάντιος στις απόψεις για τη μεταπολεμική Ελλάδα που εξέφραζαν τόσο ο Βενιζέλος όσο και Δημήτριος Γούναρης, ο εκτελεσμένος αρχηγός της αντιβενιζελικής παράταξης.³³ Τόνιζε τον θεμελιωδώς ομοιογενή χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας, την οργανική της ενότητα, καθώς και την επιθυμία του να ηγηθεί. Από αυτή τη σκοπιά, το Κόμμα των Ελευθεροφρόνων ερχόταν να εκφράσει και να επαναφέρει μια τέτοια ενότητα, η οποία είχε πληγεί από τον Εθνικό Διχασμό και τη Μικρασιατική Καταστροφή. Το κόμμα του, θέλοντας να εμφανιστεί ως Τρίτος Δρόμος, κινούνταν πέρα από τη βενιζελική και αντιβενιζελική παράταξη, οι οποίες, κατά

30. Eksteins, *Rites of Spring*, σ. 87.

31. Μεταξάς, *Το προσωπικό του ημερολόγιο*, τόμος 2, σ. 316, 325, 360-367, 453-454, 507, 533· Ιωάννης Μεταξάς, *Λόγοι και σκέψεις, 1936-1941*, τόμος 2: 1939-1941, Αθήνα: Γκοβόστη, 1969, σ. 348, 360, 361-362, 366-367.

32. Θανάσης Διαμαντόπουλος, *Η ελληνική πολιτική ζωή: Εικοστός αιώνας, από την προβενιζελική στη μεταπαπανδρεϊκή εποχή*, Αθήνα: Παπαζήση, 1997· Vatikiotis, *Popular Autocracy in Greece*, passim.

33. Mazower, «The Messiah and the Bourgeoisie», σ. 893-900.

τη γνώμη του, ήταν ανίκανες να αφουγκραστούν τις απαιτήσεις της συγκυρίας. Αποσκοπούσε στην αναγέννηση της ελληνικής κοινωνίας ως όλου, διαμέσου της ενίσχυσης του αγροτικού και μικροαστικού της χαρακτήρα και έχοντας επίσης την έγνοια του Έλληνα εργάτη, ούτως ώστε να αποφευχθεί μια κοινωνική επανάσταση. Τέλος, επιχείρησε να ενισχύσει την εκτελεστική εξουσία και να επιτύχει την τεχνολογική ανασυγκρότηση του έθνους-κράτους.³⁴ Τα συντηρητικά ιδανικά, τα οποία είχε ξεκάθαρα διακηρύξει στα προηγούμενα χρόνια, θα υλοποιούνταν με τρόπο κοινοβουλευτικό και οργανωμένο, εκτός κι αν άλλαζαν οι συνθήκες και το επέτρεπαν οι καιροί.

Ο συνδυασμός συντηρητικών και φασιστικών χαρακτηριστικών αντικατοπτριζόταν όχι μόνο στα Ημερολόγιά του, αλλά και στον δημόσιο λόγο του. Λαμβάνοντας θέση ενάντια στη συνταγματική πρόνοια για την προστασία της δημοκρατίας, είχε διακηρύξει λεπτομερώς τον θεμελιώδη ανορθολογισμό του πολιτικού πεδίου: η πολιτειακή μεταβολή, θεωρούσε, είναι αποτέλεσμα δυναμικής εκδήλωσης της λαϊκής ενέργειας, η οποία δεν υπάγεται σε κανόνες ούτε προκαθορίζεται ή γνωρίζει ανάσχεση από τυπικούς περιορισμούς. Ο καταστατικός νόμος, σύμφωνα με τον Μεταξά, έπεται αυτών των εκδηλώσεων και έρχεται απλώς να τις μορφοποιήσει: ούτε τις δημιουργεί, ούτε σε αυτόν εξαντλείται η πολιτική δράση. Τέτοιες προβλέψεις ήταν, ως εκ τούτου, περιττές.³⁵ Στα 1927, ενώ συμμετείχε στην οικουμενική κυβέρνηση, έγραφε στο ημερολόγιο του: «Είμαι πεπεισμένος ότι η πρόοδος μας είναι αδύνατη εντός του κοινοβουλευτικού καθεστώτος».³⁶ Επίσης, η λατρεία του φασισμού για τον μύθο και για τη δράση, και η διακήρυξη της υπεροχής της έναντι της ορθολογικής γνώσης, κέρδιζαν σημαίνουσα θέση στη σκέψη του: ήταν η «δράση» που επικύρωνε την αξία της γνώσης, καθιστώντας τη δεύτερη ως την αυθεντική έκφραση του Εγώ. Ένας ηγέτης οφείλει να δημιουργεί «μύθους» ούτως ώστε να κινητοποιεί τις «τυφλές» μάζες, που χρειάζονται καθοδήγηση. Η προτεραιότητα της δράσης, ο μύθος της προσωπικότητας του ηγέτη και η δημιουργία μύθων για την κινητοποίηση των μαζών μπορούσαν σίγουρα να στραφούν στην κατεύθυνση της εθνικής «αναγέννησης» και παλιγγενεσίας και να εξαπολύσουν ένα κίνημα ενάντια στη δημοκρατία. Επιπλέον, εκείνη ακριβώς την περίοδο ο Μεταξάς εξέφραζε ακόμη εντονότερα τη δεδηλωμένη του τεchnοφιλία, θεωρώντας την τεχνολογία ορθά και κατάλληλα ενταγμένη στο εθνικό πλαίσιο, ως καίριο παράγοντα για την ελληνική κοινωνική πρόοδο.³⁷

34. Μεταξάς, *Το προσωπικό του ημερολόγιο*, τόμος 2, σ. 637-638· τόμος 3, σ. 778-780, 802-814.

35. Στο ίδιο, τόμος 3, σ. 515.

36. Vatikiotis, *Popular Autocracy in Greece*, σ. 243.

37. Μεταξάς, *Το προσωπικό του ημερολόγιο*, τόμος 3, σ. 515, 615, 666, 694-696, 841.

Το σημάδι της αλλαγής των καιρών δόθηκε από τον ίδιο τον Ελευθέριο Βενιζέλο, ο οποίος, εν μέσω της Κρίσης, αναζωογόνησε τα πάθη του Διχασμού, επαναφέροντας στον δημόσιο διάλογο το ζήτημα της ευθύνης για αυτόν. Η επαναφορά της ρητορικής του Εθνικού Διχασμού, καθώς και τα δύο αποτυχημένα στρατιωτικά πραξικοπήματα του 1933 και 1935 που προήλθαν από το βενιζελικό στρατόπεδο καλωσορίστηκαν από την αδιάλλακτη και αυταρχική πτέρυγα του αντιβενιζελικού στρατοπέδου, της οποίας ο Μεταξάς ήταν πια επιφανής ηγέτης, έχοντας ως ανταγωνιστή τον Γεώργιο Κονδύλη. Δεν ήταν, βέβαια, οι διχαστικές και αυταρχικές κινήσεις του Βενιζέλου που προκάλεσαν τον Μεταξά να εγκαταλείψει την κοινοβουλευτική δημοκρατία και να ακολουθήσει τις αυταρχικές του τάσεις. Ωστόσο, λειτούργησαν ως το αναγκαίο πρόσχημα για την αποκάλυψη και νομιμοποίησή τους.

Από την αναζήτηση για μια αυταρχική έξοδο από το «κοινοβουλευτικό καθεστώς» στη Δικτατορία της 4ης Αυγούστου

Η σαφής απόρριψη του κοινοβουλευτισμού ήρθε σαν φυσική συνέπεια της αυξανόμενης παράλυσης του δημοκρατικού συστήματος. Ο κοινοβουλευτισμός στη σκέψη του Μεταξά αντιπροσώπευε την απουσία ισχυρής θέλησης, τη διάλυση των ηθικών αξιών, τη μεταμφίεση και συγκάλυψη του εγωιστικού συμφέροντος, καθώς και το πασιφιστικό αντιηρωικό πνεύμα. Επιπλέον, η ελληνική εκδοχή του κατηγορούνταν ως επείσασκτη, νόθα και διεφθαρμένη. Υπέσκαπτε τη φυσική ενότητα του ελληνικού λαού και την υποκαθιστούσε με άψυχες μορφές αντιπροσώπευσης, όπως και αδύναμες κυβερνήσεις.³⁸ Ωστόσο, χρειάζεται να σημειωθεί ότι ο Μεταξάς δεν ήταν μόνος στην αποστροφή του για την κοινοβουλευτική δημοκρατία. Το πνεύμα (*Geist*) της εποχής ήταν ξεκάθαρα με το μέρος του: στην Πάντειο Σχολή το 1932, σε ένα συμπόσιο με τίτλο «Κοινοβουλευτισμός ή Δικτατορία;», η προοπτική της δικτατορίας υποστηριζόταν δυναμικά από εξέχοντες πολιτικούς και διανοούμενους.³⁹ Εφημερίδες ευρείας κυκλοφορίας όπως η *Καθημερινή* και ο *Ελεύθερος Άνθρωπος*, οι οποίες έθεσαν το ίδιο ερώτημα από το 1933-1934 σε επιφανείς πολιτικούς, συμπεριλαμβανομένου του Μεταξά, λάμβαναν παρόμοιες απαντήσεις.⁴⁰ Ο ίδιος ο Ελευθέριος Βενιζέλος δεν απέκλειε εκ των προτέρων τη δικτατορία

38. Στο ίδιο, τόμος 4, σ. 92-93, 592-595.

39. Σπύρος Βλαχόπουλος, *Η κρίση του κοινοβουλευτισμού στον μεσοπόλεμο και το τέλος της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας το 1935*, Αθήνα: Ευρασία, 2012, σ. 120-122.

40. Μεταξάς, *Το προσωπικό του ημερολόγιου*, τόμος 4, σ. 592-597.

στη δική του αναζήτηση τρόπων ενίσχυσης της εκτελεστικής εξουσίας,⁴¹ ενώ ήταν σαφής ο θαυμασμός του για τη «δυναμική ηγεσία».⁴² Ο επιφανής και θεωρούμενος φιλελεύθερος Γιώργος Θεοτοκάς στα 1932 επιδίωκε πολιτικές λύσεις πέραν του ορίζοντα ενός «σκουριασμένου» κοινοβουλευτισμού.⁴³ Ο ριζοσπάστης συντηρητικός Παναγιώτης Κανελλόπουλος υποστήριζε ότι ένα πανίσχυρο, οργανικό κράτος θα ήταν η σωστή λύση στην κρίση του Μεσοπολέμου.⁴⁴ Ο συντηρητικός φιλελεύθερος Κωνσταντίνος Τσάτσος έβρισκε τις φιλελεύθερες ιδέες περί θεσμικής συγκρότησης του κράτους ανεπαρκείς, ισχυριζόμενος ότι πρέπει να αντικατασταθούν με «δημιουργικά» και παλιγγενετικά στοιχεία.⁴⁵ Στην αντίπερα όχθη, ο εξέχων κομμουνιστής διανοούμενος Δημήτριος Γληνός, σε ένα αυθεντικά μοντερνιστικό πνεύμα, χαιρέτιζε τη Σοβιετική Ένωση ως την ενσάρκωση ενός νέου «πολιτισμού» δημιουργημένου από τη «ζωτικότητα του προλεταριάτου».⁴⁶

Συνεπώς, σε μια περίοδο όπου κοινός τόπος μεγάλου μέρους του ελληνικού πολιτικού και διανοητικού φάσματος ήταν η αναζήτηση της δικτατορίας, ο Μεταξάς διατύπωνε τη δική του λύση λύτρωσης και σωτηρίας: «εἰ μὴ διὰ τῆς ἐξόδου ἐκ τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ καὶ εἰσόδου εἰς νέαν κατάστασιν, μονιμωτέρας, σταθερωτέρας καὶ ἰσχυροτέρας ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας».

Οι εκλογές του Ιανουαρίου του 1936, οι πιο δίκαιες εκλογές σε όλη την περίοδο του ελληνικού Μεσοπολέμου, σύμφωνα με τον Gunnar Hering, οδήγησαν σε αδιέξοδο. Οι δύο συνασπισμοί, ο βενιζελικός και ο αντιβενιζελικός, είχαν σχεδόν τα ίδια ποσοστά και χρειάζονταν τις ψήφους του Κομμουνιστικού Κόμματος ούτως ώστε να κερδίσουν την κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Όπως παρατηρεί ο Χέρινγκ, όλα τα κόμματα είχαν τουλάχιστον προβληματική σχέση με τη δημοκρατία: δύο κόμματα που είχαν αποσπάσει σημαντικά εκλογικά ποσοστά, το Κομμουνιστικό Κόμμα και το Ριζοσπαστικό Κόμμα του στρατηγού Κονδύλη,

41. Κωνσταντίνος Πολυχρονιάδης, *Αἰ γνῶμαι τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου περὶ μετταρρυθμίσεων τοῦ πολιτεύματος*, Αθήνα: Παπαζήση, 1943· Ελευθέριος Βενιζέλος, *Ἀνέκδοτοι σκέψεις περὶ συντάξεως τῆς πολιτείας*, επιμ. Νικόλαος Β. Τωμαδάκης, Αθήνα: Ἐλευθερία, 1948.

42. Ελευθέριος Βενιζέλος, *Πολιτικά ὑποθήκαι*, τόμος 1, Αθήνα: Λέσχη Φιλελευθέρων, 1971, σ. 96.

43. Γιώργος Θεοτοκάς, «Ἐμπρὸς τὸ κοινωνικὸ πρόβλημα», στο Νίκος Αλιβιζάτος και Μιχαήλ Τσαπόγας (επιμ.), *Στοχασμοὶ καὶ θέσεις: πολιτικά κείμενα, 1925-1966*, τόμος 1 [1932], Αθήνα: Εστία, 1996, σ. 170-197.

44. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, «Τὸ γλωσσικὸν ζήτημα καὶ οἱ ἐν Ἑλλάδι πνευματικὲς κατευθύνσεις», *Ἀρχεῖον τῆς Φιλοσοφίας καὶ Θεωρίας τῶν Ἐπιστημῶν* 3 (1933): 265-276.

45. Κωνσταντίνος Τσάτσος, «Ἡ ἀποστολὴ τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου ἐν τῷ συγχρόνῳ πολιτισμῷ», *Ἀρχεῖον τῆς Φιλοσοφίας καὶ Θεωρίας τῶν Ἐπιστημῶν* 4 (1933): 387-421.

46. Δημήτριος Γληνός, «Ἡ σοσιαλιστικὴ ἐπανάσταση στὸν πολιτισμό», στο Λουκάς Αξελός (επιμ.), *Δημήτριος Γληνός, Ἐκλεκτὲς σελίδες*, Αθήνα: Στοχαστής, 1971-1975 [1932], σ. 39-48.

τοποθετούνταν με σαφήνεια ενάντια στην κοινοβουλευτική δημοκρατία, κοιτώντας το ένα προς τη Σοβιετική Ένωση και το άλλο προς τη φασιστική Ιταλία. Τα βασικά κόμματα του κάθε συνασπισμού, το Κόμμα των Φιλελευθέρων και το Λαϊκό Κόμμα, είχαν εμπλακεί κατά την προηγούμενη περίοδο σε απόπειρες υπονόμευσης της συνταγματικής τάξης, αλλά και σε απροκάλυπτες απόπειρες πραξικοπημάτων. Όσο το Κοινοβούλιο έμοιαζε να είναι ακινητοποιημένο, ο Μεταξάς, παρά την εκλογική του ήττα, άδραξε την ευκαιρία να πραγματοποιήσει το όραμά του. Κανένας δεν μπορεί να υποστηρίξει ότι ο Μεταξάς δεν είχε προειδοποιήσει για τις προθέσεις του. Είχε ήδη δηλώσει ότι «εἶναι γνωστὸν τὸ ἱστορικὸν δίδαγμα ὅτι κατὰ τὰς μεγάλας πολιτικὰς κρίσεις ὑπερισχύουν πάντοτε αἱ ὀξύτεραι ἰδέαι. Διὰ τοῦτο ὀρθῶς συναισθάνεται ἡ κοινὴ γνώμη ὅτι ἡ λύσις δέον νὰ εὑρεθῇ ἔξω τοῦ κοινοβουλευτικοῦ Πολιτεύματος».⁴⁷

Συνοψίζοντας, ο Μεταξάς υποστήριζε πως ο φιλελεύθερος κοινοβουλευτισμός ήταν ασύμβατος με την επερχόμενη νέα πολιτική εποχή. Ήταν ένα προϊόν του προηγούμενου αιώνα το οποίο είχε εντελώς υπονομευτεί από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και το εργατικό κίνημα, ενώ ακόμη και οι υποστηρικτές του επιζητούσαν πλέον την κρατική παρέμβαση ούτως ώστε να προστατευθούν από την κοινωνική επανάσταση. Συνεπώς, ο κοινοβουλευτισμός είχε καταστεί κενός περιεχομένου. Υπό αυτή την έννοια, το καθεστώς της 4ης Αυγούστου, σύμφωνα με τον ίδιο, ήταν η λογική εξέλιξη των τάσεων του 19ου αιώνα που εντάθηκαν στα χρόνια του Μεσοπολέμου. Ωστόσο, ταυτόχρονα συνιστούσε και «επανάσταση» λόγω της σαφούς ρήξης του με το φιλελεύθερο πνεύμα και τη «νόθα» ελληνική εκδοχή του, όπως επίσης και με τον κομμουνισμό, στοχεύοντας σε μια παλιγγενετική ανανέωση και αναγέννηση του ελληνικού έθνους.⁴⁸

Φυσικά, όπως παρατηρεί και ο Αριστοτέλης Καλλής, ο ιδεολογικός πυρήνας του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου, με στόχο την εθνική αναγέννηση που θα καθόριζε μια ολόκληρη εποχή, δεν ήταν ιδιαίτερα καινοτόμα ιδεολογική πλατφόρμα. Η υπόσχεση μιας εθνικής «αναγέννησης» υπήρχε σε κάθε δημόσιο λόγο σχεδόν οποιασδήποτε ελληνικής κυβέρνησης ήδη από τα μέσα του 19ου αιώνα, κυρίως όταν συνδεόταν με την προσπάθεια επίτευξης της Μεγάλης Ιδέας. Ωστόσο, όπως υποστηρίζει ο Καλλής, ο Μεταξάς ενέγραφε αυτή την υπό μία έννοια κοινότοπη ρητορική στο τρέχον πλαίσιο, υποστηρίζοντας ότι οι ελληνικές εξελίξεις ήταν τμήμα και αντανakλούσαν έναν ευρύτερο εν εξελίξει πολιτικό και κοινωνικό μετασχηματισμό σε όλη την ευρωπαϊκή ήπειρο, ο οποίος αφορούσε τη χρεοκοπία και υπέρβαση της κοινοβουλευτικής και φιλελεύθερης θέσμησης.

47. Μεταξάς, *Το προσωπικό του ημερολόγιο*, τόμος 4, σ. 592-593.

48. Μεταξάς, *Λόγοι και σκέψεις, 1936-1941*, τόμος 1, σ. 27-23, 134-135, 248-249· τόμος 2, σ. 102-103.

Ο Καλλής υποστηρίζει ότι ο Μεταξάς, αναγνωρίζοντας την κοινοβουλευτική δημοκρατία ως την πρωτεύουσα αιτία της φερόμενης εθνικής παρακμής, ερμήνευε την εγκαθίδρυση της δικτατορίας του ως το πρώτο κρίσιμο στάδιο μια εκτεταμένης «επανάστασης ενάντια στην παρακμή», καθώς και ως ένα «Νέο Ξεκίνημα» στην ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας. Μολονότι αυτή η αίσθηση ενός «νέου ξεκινήματος» στην κοσμοθεωρία του Μεταξά εμφανίζεται μετριοπαθέστερη σε ρυθμό και φιλοδοξία, σε σύγκριση με την πιο «επαναστατική» αίσθηση ρήξης με το παρελθόν που τέθηκε από τα δύο μεγάλα φασιστικά καθεστώτα της περιόδου, είχε σίγουρα μια κατεύθυνση «στρεφόμενη προς το μέλλον», καθώς επιδίωκε να πληρώσει το ιδεολογικό κενό μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και να κινηθεί πέραν της κοινοβουλευτικής ρύθμισης και της κομμουνιστικής επανάστασης. Για αυτόν το σκοπό, ο Μεταξάς ήταν πρόθυμος να χρησιμοποιήσει όλα τα μέσα που είχε στη διάθεσή του.⁴⁹ Προφανώς, σκόπευε στη μονιμότητα του καθεστώτος του. Οι ενέργειές του ήταν στην ίδια γραμμή με εκείνες του Χίτλερ, του Μουσσολίνι και του Στάλιν, που επιδίωκαν να δημιουργήσουν έναν «Νέο Άνθρωπο», είχαν πολλά κοινά με το γερμανικό ναζισμό και τον ιταλικό φασισμό, και έτσι προσπάθησε να προσανατολίσει την Ελλάδα σε μια συμμαχία με τη σχεδιαζόμενη «Νέα Τάξη» του Άξονα στην Ευρώπη.⁵⁰

Αυτό το οποίο χρειαζόταν επιπλέον ένα τέτοιο παλιγγενετικό/αναγεννητικό όραμα ήταν μια πνευματική εκδοχή της Μεγάλης Ιδέας, ένας νέος μύθος. Ήδη, από το 1935, κατά τη διάρκεια της δημόσιας διαμάχης του με τον Ελευθέριο Βενιζέλο αναφορικά με το ποιος ήταν υπεύθυνος για τον Εθνικό Διχασμό, ο Μεταξάς επιστράτευσε μια συντηρητική-επαναστατική ατζέντα με εντυπωσιακά μελλοντικό προσανατολισμό. Στο τελευταίο άρθρο που έκλεινε τη σχετική διαμάχη με τίτλο «Η νέα ελληνική γενεά δύναται νὰ ἀναστηλώσῃ τὰ ἰδεώδη ποὺ συνέτριψεν ἡ θεομηνία τοῦ Βενιζέλου», απηχώντας θέσεις του Oswald Spengler, ο Μεταξάς κατηγορούσε τον Βενιζέλο για την καταστροφή του πνευματικού ιδανικού της Μεγάλης Ιδέας. Σύμφωνα με τον Μεταξά, ο Βενιζέλος ήταν αυθεντικός εκπρόσωπος του φιλελεύθερου, κοσμοπολίτικου, παρακμιακού και εκφυλιστικού ευρωπαϊκού πνεύματος. Η έμφαση του Βενιζέλου μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή σε «υλιστικούς» στόχους ήταν ανίκανη, σύμφωνα με τον Μεταξά, να εμπνεύσει τους νέους και να ανταποκριθεί στη ζωτικής σημασίας ανάγκη τους για νέα ιδανικά. Για τον Μεταξά, αυτό προκάλεσε τη διανοητική κρίση της περιόδου και αυτό εξηγούσε την ευρεία απήχηση των κομμουνιστικών ιδεών. Μια νέα τάξη πραγμάτων βασι-

49. Aristotle Kallis, «Neither Fascist nor Authoritarian: The 4th of August Regime in Greece (1936-1941) and the Dynamics of Fascistisation στο 1930s Europe», *East Central Europe* 37/2-3 (2010): 303-330.

50. Pelt, «The Establishment and Development of the Metaxas Dictatorship», σ. 157-167.

σμένη σε μια πνευματική εκδοχή της Μεγάλης Ιδέας, η οποία εκκινούσε από τα βάθη της ελληνικής παράδοσης, ιστορίας και γλώσσας και η οποία θα είχε σαφή μελλοντικό προσανατολισμό ήταν το «κατάλληλο» ιδανικό, ικανό να παράσχει στο ελληνικό έθνος και στη νεολαία του μια αίσθηση αποστολής.⁵¹ Σε αυτό ο Μεταξάς δεν ήταν μόνος: οι Ναζί και οι Φασίστες ακολούθησαν το ίδιο μονοπάτι ούτως ώστε να κινητοποιήσουν τη νεολαία. Συνεπώς, ο Μεταξάς μπορεί, σύμφωνα με τον Έκστεϊνς, να συμπεριληφθεί στον «νέο συντηρητισμό» της περιόδου, ο οποίος είχε συνειδητοποιήσει ότι έπρεπε να κάνει πολύ περισσότερα από το να «συντηρήσει» απλώς: προκειμένου να συντηρήσει, έπρεπε να εμπλακεί σε ριζοσπαστικές μεταρρυθμίσεις.⁵²

Εύλογα, οι αξιώσεις και ιδεολογικές θέσεις του Μεταξά εκφράστηκαν με ένταση και σαφήνεια κατά τη διάρκεια της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου. Εκφράζοντας μια παλιγγενετική, αισθητική έννοια της πολιτικής δράσης, ο Μεταξάς αναγνώρισε τη φαντασία, την πίστη, τον ενθουσιασμό, τη ψυχή, το πνεύμα και την αποφασιστικότητα ως τις δυνάμεις εκείνες στις οποίες η γνώση και ορθολογικότητα έπρεπε να υπαχθούν.⁵³ Το μεγαλείο κάθε προσωπικότητας, συμπεριλαμβανομένων και αυτών του Χίτλερ, του Μουσσολίνι και του Στάλιν, ήταν βασισμένο, θεωρούσε, σε αυτή την υπαγωγή.⁵⁴ Στη δική του οπτική, η 4η Αυγούστου αποτελούσε, ή αναμενόταν να αποτελέσει, τη συλλογική και οργανική αντιπροσώπευση μιας ενοποιημένης κοινωνίας. Κι αυτό διότι εγκαίνιαζε μια νέα και άμεση μορφή αντιπροσώπευσης του λαού, κατόρθωνε να αναχαιτίσει την αριστερά στη βάση των αναγεννημένων εθνικών αξιών και της λήψης μέτρων κοινωνικής πρόνοιας και προστασίας και, τέλος, επειδή δημιουργούσε έναν νέο πολιτισμό, τον «Τρίτο Ελληνικό Πολιτισμό».⁵⁵

Αυτό το αναγεννημένο ιδανικό για το έθνος βασιζόταν στην πεποίθηση της γραμμικής συνέχειας από την αρχαία Ελλάδα στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία και μετά στο σύγχρονο ελληνικό έθνος-κράτος. Η αρχαία Σπάρτη και η Μακεδονία (η Αθήνα είχε εμφαντικά αποκλειστεί από το σχήμα) θα παρείχαν τα ιδανικά της στρατιωτικής πειθαρχίας, η Βυζαντινή Αυτοκρατορία τα ιδανικά της θρησκευτικής πίστης και, τέλος, η 4η Αυγούστου την ιδέα της ενότητας. Το αποκορύφωμα της εξέλιξης θα ήταν η πολιτισμική αποστολή του ελληνικού λαού να δημιουργήσει τον δικό του γηγενή πολιτισμό, αποφεύγοντας τις εκφυλιστι-

51. Ιωάννης Μεταξάς, «Η νέα ελληνική γενεά δύναται να αναστηλώσει τα ιδεώδη που συνέτριψε ή θεομηνία του Βενιζέλου», στο *Η ιστορία του Εθνικού Διχασμού κατά την αρθρογραφία των Ιωάννου Μεταξά και Ελευθερίου Βενιζέλου*, Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος, 2003 [1935], σ. 523-529.

52. Eksteins, *Rites of Spring*, σ. 194-196, 255, 311-331.

53. Μεταξάς, *Λόγοι και σκέψεις*, τόμος 1, σ. 438-440.

54. Στο ίδιο, τόμος 1, σ. 18-19· τόμος 2, σ. 207.

55. Στο ίδιο, τόμος 1, *passim*.

κές επιρροές της γηράσκουσας Δύσης.⁵⁶ Ο «Τρίτος Ελληνικός Πολιτισμός», ο οποίος στο άκουσμα θύμιζε ξεκάθαρα τα σύγχρονά του «Τρίτο Ράιχ» και «Τρίτη Ρώμη», ήταν προδιαγεγραμμένος να λειτουργήσει ως μια κοσμοθεωρία (*Weltanschauung*), ως ένας νέος ιερός θόλος, ένας νέος νόμος, για να χρησιμοποιήσουμε την ορολογία του Ρότζερ Γκρίφιν.⁵⁷ Είχε έναν μοντερνιστικό και μελλοντικό προσανατολισμό, και τα μέσα οικοδόμησής του θα ήταν και αυτά μοντερνιστικά. Απευθυνόμενος στους εκπροσώπους των καλλιτεχνικών σωματείων, ο Μεταξάς τους παρότρυνε:

“Ένα μόνον ἔχω νὰ σᾶς ζητήσω: Ἀντὶ νὰ εἴσθε χωρισμένοι εἰς τρία ἢ τέσσαρα καλλιτεχνικὰ σωματεῖα, νὰ γίνετε ἓνα σωματεῖον, τὸ ὁποῖον νὰ περιλάβῃ στοὺς κόλπους του ὅλους τοὺς ἄξιους τοῦ ὀνόματος ζωγράφους καὶ γλύπτες. Αὐτὴ τὴν ἐνοποίηση τὴν ἀντιλαμβάνομαι μόνον ὡς ἐπαγγελματικὴν ἐνότητα καὶ ὄχι ὡς καλλιτεχνικὴν ὁμοιομορφίαν. Μέσα εἰς τὸ σωματεῖον αὐτὸ θὰ ὑπάρχῃ ἀπόλυτος διαφορισμὸς εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ τὶς κατευθύνσεις, τοὺς τρόπους τῆς ζωγραφικῆς, τὴν ἐκφραστικὴν ἀντίληψη, μὲ ἄλλους λόγους ἀπόλυτη ἐλευθερία ὁ ἓνας νὰ κἀνῃ ἱμπρεσσιονισμό, ὁ ἄλλος ἀκαδημαῖσμό, ὁ τρίτος φουτουρισμὸ καὶ ὁ τέταρτος ντανταϊσμὸν ἂν θέλετε. Καμιὰ καλλιτεχνικὴ δέσμευση δὲν θὰ ὑπάρχῃ στὸ νέο κράτος γιὰ τὸν καλλιτέχνη.”⁵⁸

Η μαζική, φασιστικού τύπου Εθνική Οργάνωση Νεολαίας (ΕΟΝ), η οποία σύμφωνα με τον Μεταξά βασιζόταν στα αισιόδοξα ιδανικά, τη διάπλαση ρωμαλέου σώματος και τη μεγάλη επιρροή και εξάπλωση, θα αποτελούσε την πρωτοπορία των μοντερνιστικών προσπαθειών ώστε να δημιουργηθεί ο «νέος Έλληνας».⁵⁹

Ο Μεταξάς ήταν ένθερμος θαυμαστής της σύγχρονης τεχνολογίας και επιστήμης. Ωστόσο, υπήρχαν ορισμένες προϋποθέσεις για την εκπλήρωση της εγγενούς προοδευτικής αποστολής της επιστήμης και τεχνολογίας. Η πρώτη ήταν η ενσωμάτωσή τους στις δομές του αυταρχικού κράτους και των ιδανικών του: πατρίδα, πίστη στον βασιλιά, στην οικογένεια και στο κράτος. Αυτό θα μπορούσε να διευκολύνει την ανάπτυξη της επιστήμης και της τεχνολογίας, απελευθερώνοντάς τες από τα δεσμά και τις εμπλοκές του κοινοβουλευτισμού. Η δεύτερη ήταν η θεμελίωσή τους στην πίστη έναντι του ορθολογισμού και η ταυτόχρονη υπογράμμιση του πρωτίστως πνευματικού χαρακτήρα τους. Η

56. Στο ίδιο.

57. Griffin, *Modernism and Fascism*, σ. 70-117, 178-179.

58. *Η Καθημερινή*, 23 Φεβρουαρίου 1937.

59. Μεταξάς, *Λόγοι και σκέψεις, 1936-1941*, τόμος 1, σ. 72-75· Kallis, «Neither Fascist nor Authoritarian», σ. 317-320.

τρίτη ήταν μια σαφής απόρριψη της επιστημονικής ουδετερότητας, της ακαδημαϊκής ελευθερίας και του στεγνού επαγγελματισμού.⁶⁰ Αυτό το ιδεολογικό σχήμα επέτρεπε στον Μεταξά να ιδιοποιηθεί σύγχρονες τεχνολογίες, όπως το ραδιόφωνο και ο κινηματογράφος, για τις ανάγκες της προπαγάνδας του καθεστώτος. Ήταν ολοφάνερο, όπως άλλωστε και στα υπόλοιπα «στρεφόμενα προς το μέλλον» αντιδραστικά κινήματα της περιόδου, ότι η *Kultur* έπρεπε να εμποτίσει τη σφαίρα της *Zivilization*.

Το ίδιο ακριβώς σχήμα αποτέλεσε και τη βάση της συμμαχίας των φιλοαυταρχικών μηχανικών με το καθεστώς. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1930, οι μηχανικοί είχαν δηλώσει ότι η «κοινοβουλευτική διακυβέρνηση» ήταν ασύμβατη με την «Εποχή της Μηχανής». Το Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος υπό την ηγεσία του Νικόλαου Κιτσίκη ανέπτυξε μια ιδεολογία η οποία, εκκινώντας από μετριοπαθή κορπορατισμό το 1931, βαθμιαία εξελίχθηκε μέχρι το 1935 σε μια εκδοχή τεχνοκρατικού ολοκληρωτισμού, θυμίζοντας έντονα την ορθοδοξία του τεχνοκρατικού κινήματος. Ο Κιτσίκης ήταν ηγετική μορφή των Ελλήνων μηχανικών του Μεσοπολέμου, γερουσιαστής του Κόμματος των Φιλελευθέρων στο τέλος της δεκαετίας του 1920, αντιπρύτανης και πρύτανης του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου κατά τη διάρκεια του μεταξικού καθεστώτος και επιφανές μέλος του Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου (ΕΑΜ) κατά τη διάρκεια της ναζιστικής Κατοχής, όταν και εισήγαγε τη μεταρρύθμιση του Πολυτεχνείου στα πρότυπα των πενταετών βιομηχανικών σχεδίων του Στάλιν. Τα μέσα για την επίτευξη αυτής της τεχνοκρατικής ουτοπίας ήταν ο πραγματικός κόσμος της κρατικής γραφειοκρατίας και των δημόσιων έργων και οι κατά προσέγγιση 2.000 μηχανικοί που εργάζονταν εκεί. Καθώς οι αβεβαιότητες της φιλελεύθερης νεωτερικότητας καθίσταντο ολοένα και πιο δυσβάσταχτες, οι μηχανικοί εξέφρασαν ακόμη περισσότερο το θαυμασμό τους απέναντι στο τεχνοκρατικό φαντασιακό. Επιπλέον, καθώς το φιλελεύθερο χειραφετητικό ιδανικό της οικονομικής και τεχνολογικής προόδου θεωρήθηκε τόσο επικίνδυνο όσο και ο κομμουνισμός, η καθυπόταξη των τεχνοκρατών στην ισχύ των εθνικών ιδανικών και αξιών θεωρήθηκε ιδιαίτερα επιθυμητή. Το επίσημο περιοδικό του Επιμελητηρίου, τα *Τεχνικά Χρονικά*, δημοσίευε άρθρα τα οποία εγκωμιάζαν τους αυτοκινητόδρομους του Fritz Todt, τα στάδια του Albert Speer, τα τρένα του Julius Dörpmüller και τα υδραγωγεία του Μουσσολίνι. Ο τεχνοκρατικός αυταρχισμός εκφραζόταν ως τεχνικο-εθνικισμός: οι γερμανοσπουδαγμένοι Έλληνες μηχανικοί ήταν έτοιμοι να αντικαταστήσουν τα ξίφη των Νιμπελούνγκεν με την αρχαία δόξα του Παρθενώνα και να καθυποτάξουν την τεχνολογία στις «Μεγάλες Ουσίες» του Έθνους.⁶¹

60. Μεταξάς, *Λόγοι και σκέψεις, 1936-1941*, τόμος 1, σ. 144, 186-187, 216-217, 238-239, 351-352.

61. Αντωνίου, *Οι Έλληνες μηχανικοί*, σ. 245, 391-394, 401-402.

Ο Μεταξάς ανέλαβε να φέρει εις πέρας ό,τι η βιομηχανική μανία ορισμένων φιλόδοξων επιχειρηματιών και η ορθολογική τεχνοκρατική ουτοπία του Κιτσίκη δεν μπορούσαν να ολοκληρώσουν.⁶² Τα αποκαλούμενα «παραγωγικά δημόσια έργα», τα οποία είχαν σταματήσει έπειτα από την κρίση των αρχών της δεκαετίας του 1930, επανεκκίνησαν. Τα μεγάλα έργα οδοποιίας και αποστράγγισης/αποξήρανσης της γης, όπως και η κατασκευή των οχυρών στα βόρεια σύνορα της χώρας στα μέσα προς τέλος της δεκαετίας του 1930, υλοποιήθηκαν εν πολλοίς εκείνη την περίοδο. Χάρη στις προσπάθειες του Τεχνικού Επιμελητηρίου, τα έργα είχαν δοθεί σε ελληνικές κατασκευαστικές εταιρείες και μηχανικούς. Την ίδια στιγμή, η ελληνική βιομηχανία αναπτυσσόταν υπό την προστασία ενός ισχυρού αυταρχικού κράτους. Η κατάργηση των πολιτικών και συνδικαλιστικών ελευθεριών κατέστησε τη συσσώρευση κεφαλαίου πολύ ευκολότερη, ενώ η δικτατορία υιοθέτησε μέτρα κοινωνικής ασφάλισης τα οποία οι προηγούμενες κυβερνήσεις είχαν ψηφίσει.⁶³ Καθ' όλη τη διάρκεια της δικτατορίας οι μηχανικοί τόνιζαν την ανάγκη του ανήκειν σε μια συνεκτική εθνική κοινότητα και ο Μεταξάς υπογράμμιζε τη γόνιμη σύνδεσή τους με το καθεστώς.⁶⁴ Αξιωματούχοι των Ναζί έδειχναν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για πολλές από αυτές τις εξελίξεις, όπως φαίνεται από τις επισκέψεις των Joseph Göbbels και του Robert Ley, ηγέτη του Γερμανικού Λαϊκού Μετώπου (Deutsche Arbeitsfront, DAF).⁶⁵ Το ενδιαφέρον τους επιβεβαιωνόταν μέσα από τελετουργικά μεγάλου συμβολισμού και πρακτικής σημασίας. Στους εορτασμούς των εκατό ετών του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, ο Γερμανός πρέσβης πρίγκιπας Victor zu Erbach-Schönberg, αφού εγκωμίασε την περαιτέρω ενδυνάμωση των ήδη στιβαρών δεσμών μεταξύ του Πολυτεχνείου και της «Γερμανικής Επιστήμης», κάλεσε σε περαιτέρω εμβάθυνση των σχέσεων και αναγόρευσε τον πρότανη του Πολυτεχνείου Κωνσταντίνο Γεωργικόπουλο και τον αντιπρόεδρο Νίκο Κιτσίκη επίτιμους διδάκτορες των Τεχνικών Πανεπιστημίων του Μονάχου και Βερολίνου, αντίστοιχα. Τα διπλώματα «κοσμούνταν» με ναζιστικά σύμβολα, τα οποία βρίσκονταν σε εμφανέστατη θέση.⁶⁶

Το πολιτισμικό όραμα του Μεταξά συναιρούσε τις τάσεις της τεχνοκρα-

62. Pelt, «The Establishment and Development of the Metaxas Dictatorship», σ. 152-156.

63. Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάπτυξη των κοινωνικών θεσμών*, Αθήνα: Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, 1993, σ. 529-539.

64. Αντωνίου, *Οι Έλληνες μηχανικοί*, σ. 402-403.

65. Pelt, «The Establishment and Development of the Metaxas Dictatorship», 161· Kallis, «Neither Fascist nor Authoritarian», σ. 320-324.

66. «Η Έκατονταετηρίς του Έθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, 1837-1937», *Τεχνικά Χρονικά* 181 (1939).

τίας και της κλασικής ιστορίας, της παράδοσης και της νεωτερικότητας, με τη θέληση να επιτευχθεί η εθνική αναγέννηση βασισμένη στις ανανεωμένες κοινοτικές αξίες. Ενώ ο Μεταξάς αποδεχόταν και προωθούσε την εκσυγχρονιστική δυναμική της τεχνολογίας, προέτρεπε τους καλλιτέχνες να στραφούν προς την «εθνική ψυχή», να εμπνευστούν από αυτήν και να δημιουργήσουν «εθνική τέχνη».⁶⁷ Μοντερνιστές σαν τον διακεκριμένο κυβιστή Χατζηκυριάκο-Γκίκα ήταν σε απόλυτη συμφωνία με τέτοιες προτροπές, ενώ οι πιο παραδοσιακά προσανατολισμένοι, όπως ο λαογράφος Στίλπων Κυριακίδης, βρήκαν στην επιχειρηματολογία του Μεταξά την απόδειξη για το πώς οι εθνικές και παραδοσιακές αξίες μπορούσαν να τιθασεύσουν, έως και να αναχαιτίσουν, τις ευρωπαϊκές επιρροές, τον κοσμοπολιτισμό και τον κομμουνισμό.⁶⁸

Και σε αυτή την περίπτωση, με την έμφαση στη «λαϊκή», «εθνική» ψυχή ως το υγιές στοιχείο του παρελθόντος πάνω στο οποίο θα έπρεπε να βασιστεί η «επανασύνδεση με το μέλλον», ο Μεταξάς ακολουθούσε στοιχεία που απέρρεαν από μια ευρύτερη πολιτισμική μήτρα. Ακόμη και αν οι σχετικές αναλύσεις της περιόδου ανακαλούν την παρατήρηση του Bourdieu ότι στη μυθολογία ποικίλων διανοητών και καλλιτεχνών ο «λαός» συνήθως παίζει ρόλο παρόμοιο με εκείνον που διαδραμάτιζε ο αγροτικός κόσμος στις συντηρητικές ιδεολογίες των παρηκμασμένων ευγενών και φεουδαρχών,⁶⁹ η θεώρηση ότι η έννοια του «λαού» ήταν η μόνη που μπορούσε να προφέρει μια νέα αίσθηση ριζώματος επί της οποίας θα βασιζόταν το νέο ξεκίνημα έγινε πεδίο πολεμικής αντιπαράθεσης. Εδώ, οι διάφοροι δρώντες αντιμάχονταν ο ένας τον άλλον, καθώς αναζητούσαν μια μοντερνιστική υπέρβαση εκείνου που πλέον εμφανιζόταν, σύμφωνα με τα «οργανικιστικά» μοντέλα που μέχρι και μερικοί φιλελεύθεροι διανοητές είχαν αρχίσει να εφαρμόζουν, ως «εξαντλημένος» και «παρηκμασμένος» φιλελεύθερος πολιτισμός. Ο Κανελλόπουλος χαιρέτιζε «τὴν ἀξίαν καὶ τῶν μᾶλλον ἀθορύβων μικρῶν βημάτων τοῦ λαϊκοῦ πνεύματος, βημάτων, τὰ ὅποια ἀφήνουν τὰ ἴχνη των καὶ εἰς βουνὰ ἀκόμη καὶ εἰς τοὺς κάμπους τῆς καλλιεργουμένης ὑπὸ τῆς προσωπικότητος τοῦ λαοῦ χώρας».⁷⁰

Η γενιά του '30, ένα καλλιτεχνικό κίνημα με αισθητικές και πολιτικές διεκδικήσεις, επιχειρούσε να προσεγγίσει την ελληνική παράδοση με έναν

67. Μεταξάς, *Το προσωπικό του ημερολόγιο*, τόμος 4, σ. 841-842.

68. Νικόλας Χατζηκυριάκος Γκίκας, «Περὶ ἑλληνικῆς τέχνης», *Τὸ Νέον Κράτος* 4 (1937): 126-132· Στίλπων Κυριακίδης, «Ἡ σημασία τοῦ λαογραφικοῦ ἔργου γιὰ τὴν ἐθνικὴν ἐνότητα καὶ τὸν ἐθνικὸν πολιτισμόν», *Τὸ Νέον Κράτος* 34 (1940): 645-656.

69. Αναφορά στο: Zygmunt Bauman, *Legislators and Interpreters*, Κέμπριτζ: Polity Press, 1987, σ. 160-161.

70. Κανελλόπουλος, «Τὸ γλωσσικὸν ζήτημα καὶ οἱ ἐν Ἑλλάδι πνευματικὲς κατευθύνσεις», σ. 265-276.

μοντερνιστικό τρόπο, ώστε να διαμορφώσει έναν «Ελληνικό Ελληνισμό».⁷¹ Ο Γληνός οικειοποιήθηκε τη λαϊκή παράδοση βασισμένος στη σταλινική λύση του εθνικού ζητήματος η οποία συνοψιζόταν στη φόρμουλα «εθνικό στη μορφή, σοσιαλιστικό στο περιεχόμενο».⁷² Αυτές οι μοντερνιστικές και παλιγγενετικές/αναγεννητικές αναδιατυπώσεις της ελληνικότητας εκούσια ή ακούσια άφηναν εκτός πιο αμφιλεγόμενες πολιτισμικές δημιουργίες, όπως τη ρεμπέτικη μουσική, αλλά και άλλες ελληνικές ταυτότητες, όπως λ.χ. τη φημισμένη τραγουδίστρια Ρόζα Εσκενάζυ, με το εβραϊκό και προσφυγικό της υπόβαθρο.⁷³

Αν ληφθεί υπόψη, μαζί με την επέκταση των πρωτοβουλιών για πολιτική και πολιτισμική ανανέωση και αναγέννηση, η μετριοπαθής σε σύγκριση με τα άλλα φασιστικά κινήματα της περιόδου, αλλά αυθεντική και ειλικρινής, παλιγγενετική τάση του Μεταξά και του καθεστώτος, μπορεί να εξηγηθεί γιατί ένας μεγάλος αριθμός συντηρητικών και φιλελεύθερων διανοητών εξέφρασε είτε την πλήρη στήριξή του στο καθεστώς και συνεργάστηκε στενά με αυτό, είτε απλώς ευθυγραμμίστηκε μαζί του στα μεγάλα σοβαρά ζητήματα. Αυτό το φάσμα περιλάμβανε, μεταξύ άλλων, προσωπικότητες όπως ο Κωστής Μπασιτιάς, ο Παντελής Πρεβελάκης, ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, ο Μιλτιάδης Μαλακάσης και ο Άγγελος Τερζάκης. Υπήρχαν επίσης οργανικοί διανοούμενοι του καθεστώτος οι οποίοι ήταν ήδη υποστηρικτές του Μεταξά. Επιπλέον, διάφοροι διανοητές οι οποίοι εγγράφονταν με σαφήνεια στα ιδεολογικά δόγματα του καθεστώτος αποτέλεσαν ειλικρινέστατους εκπροσώπους των φασιστικών (προ)διαθέσεων του. Μεταξύ των επιφανέστερων ήταν ο αρχηγός της Ασφάλειας Κωνσταντίνος Μανιαδάκης, ο οποίος παρέδιδε σεμινάρια αντικομμουνιστικής δράσης στην Γκεστάπο, και ο Κωνσταντίνος Κοτζιάς, δήμαρχος της Αθήνας, ο οποίος είχε συναντήσει προσωπικά τον Χίτλερ.⁷⁴ Το έκαναν αυτό είτε δίνοντας έμφαση στις ολοκληρωτικές αρχές του καθεστώτος⁷⁵ είτε κατο-

71. Κωνσταντίνος Α. Δημάδης, *Δικτατορία, πόλεμος και πεζογραφία, 1936-1944: Γ. Θεοτοκάς, Μ. Καραγάτσης, Σ. Μυριβήλης, Θ. Πετσάλης-Διομήδης, Π. Πρεβελάκης, Α. Τερζάκης*, Αθήνα: Γνώσις, 1993· Τάκης Καγιαλής, *Η επιθυμία για το μοντέρνο, δεσμεύσεις και αξιώσεις της λογοτεχνικής διανόησης της δεκαετίας του 1930*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2007· Δημήτρης Τζιόβας, *Ο μύθος της Γενιάς του Τριάντα: Νεοτερικότητα, ελληνικότητα και πολιτισμική ιδεολογία*, Αθήνα: Πόλις, 2011.

72. *Άρθρα και μελέτες του Δημήτρη Γληνού στην παράνομη «Κομμουνιστική Επιθεώρηση» της γερμανικής κατοχής*, Αθήνα: Όμιλος Εκπαιδευτικού Προβληματισμού, 2008.

73. Katherine E. Flemming, *Greece: A Jewish History*, Πρίνστον: Princeton University Press, 2008, σ. 93.

74. Mogens Pelt, *Tobacco, Arms, and Politics: Greece and Germany from World Crisis to World War, 1929-1941*, Κοπεγχάγη: Museum Tusculanum Press, 1998, σ. 185, 189, 191, 208, 230.

75. Δημήτριος Βεζανής, «Δικαιώματα και καθήκοντα της νεολαίας υπό τὸ Νέον Κράτος»,

νομάζοντας ως ιδεολογικούς εχθρούς το μαρξισμό, το φιλελευθερισμό, τον αισθητισμό, το φροϋδισμό και το φεμινισμό,⁷⁶ ή δηλώνοντας ότι το καθεστώς της 4ης Αυγούστου ήταν απολύτως συμβατό με την αντιφιλελεύθερη εποχή και τις προσδοκίες που ήταν συνδεδεμένες με το «Νέο Πνεύμα», τα «Νέα Καθεστώτα» και τα «Νέα Ιδανικά» της περιόδου.⁷⁷ Ακόμη μία έκφραση της ευθυγράμμισης του καθεστώτος του Μεταξά με το φασισμό ήταν η δημοσίευση άρθρων στο ημεπίσημο περιοδικό του καθεστώτος *Τὸ Νέον Κράτος*, που εστίαζαν στα «επιτεύγματα» της «αναγεννημένης» και «αναζωογονημένης» ναζιστικής Γερμανίας, αλλά και, κυρίως, της Πορτογαλίας του Σαλαζάρ.⁷⁸

Με το ξέσπασμα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και το διαμελισμό της Πολωνίας, ο Μεταξάς αναγνώριζε δύο πόλους στη συγκαιρινή πολιτική κατάσταση. Από τη μία, υπήρχαν οι οργανωμένες, συλλογικές μορφές ρύθμισης, όπου το ατομικό υποτασσόταν στην κοινότητα, όπως π.χ. η Γερμανία, η Ιταλία και η ΕΣΣΔ, ενώ από την άλλη υπήρχαν χώρες στις οποίες επικρατούσε ο καπιταλισμός, όπως η Αγγλία, η Γαλλία και οι ΗΠΑ. Στο ημερολόγιό του προέβλεπε ότι οι Εβραίοι, ως διεθνιστές και καπιταλιστές, θα συνταχθούν με τον δεύτερο πόλο. Τι συμβαίνει όμως με την περίπτωση της Ελλάδας; Για τον Μεταξά, «[...] Αί ἄλλαι ἢ ἀκόμα δὲν ἀποφάσισαν ἢ δὲν μποροῦν νὰ πᾶνε ἐκεῖ ποὺ τοὺς σπρώχνουν τὰ ἰδανικά τους, ἢ δὲν τοὺς συμφέρει νὰ πᾶνε ἔνεκα εἰδικῶν αἰτιῶν».⁷⁹ Σε κάθε περίπτωση, και πέραν των φιλοδοξιών του καθεστώτος όσον αφορά την εξωτερική πολιτική, το καθεστώς της 4ης Αυγούστου είχε μετασηματιστεί στα μάτια του σε «αντικοινοβουλευτικό, αντικομμουνιστικό και αντιπλουτοκρατικό κράτος». Καθώς η φασιστική Ιταλία επιτέθηκε στην Ελλάδα και η ναζιστική Γερμανία κράτησε τις αποστάσεις της, παρά τις επίμονες κλήσεις προς το Τρίτο Ράιχ να επέμβει,⁸⁰ ο Μεταξάς αναστοχάστηκε τη φύση του φασιστικού κινήματος εν γένει, καταγράφοντας:

Δὲν πρόκειται ἂν ὁ Χίτλερ καὶ ὁ Μουσσολίνι ἐξεκίνησαν ὅταν πρωτοανέβηκαν ἀπὸ μιὰ καθαρὴ καὶ τίμια ἰδεολογία. Αὐτὸ μπορεῖ. Τὸ ζήτημα εἶναι ἂν ἐκρατήσανε αὐτὴ τὴν ἰδεολογία στὴν ἐξέλιξι τοῦ ἀγῶνα. Ἄν τὴν κρατήσανε, ἂν ἔμεινε αὐτὴ ἡ σημαία τους στὸ κάθε τους βῆμα, τότε ὁ ἀγῶνας

Τὸ Νέον Κράτος 1 (1937): 22-27· Ευάγγελος Κυριάκης, «Οἱ περὶ πολιτισμοῦ φιλοσοφικὲς ἀπόψεις τοῦ Ἰωάννου Μεταξᾶ», *Τὸ Νέον Κράτος* 11 (1938): 824-828.

76. Αρίστος Καμπάνης, «Χθὲς καὶ σήμερον», *Τὸ Νέον Κράτος* 7 (1938): 259-265.

77. Αχιλλέας Κύρου, «Τὸ νόημα τῆς ἐποχῆς μας», *Τὸ Νέον Κράτος* 1 (1937): 6-12.

78. Βασίλειος Μπογιατζής, «Απὸ τὴ “Συντηρητικὴ Επανάσταση” στο Νέον Κράτος: ξένοι φασίστες καὶ συντηρητικοὶ διανοούμενοι στα περιοδικὰ τῆς μεταξικῆς δικτατορίας», *Τα Ιστορικά* 60 (2014): 83-106.

79. Μεταξάς, *Το προσωπικό του ημερολόγιου*, τόμος 4, σ. 446-448.

80. Pelt, *Tobacco, Arms, and Politics*, σ. 185-263.

τους ήτανε και έμεινε ιδεολογικός και μεγάλος. Άν δέν τήν κρατήσανε, άν δέν έμεινε όρθή και σημαία τους, τότε ήτανε έξ αρχής ψευτιά, μόνο χρήσιμη για νά γελάσουνε τούς λαούς τους. Έκτός κι άν ήτανε και οί λαοί τους σύμφωνοι στο βάθος με τήν ψευτιά.

Λοιπόν στο ζήτημα τής Ελλάδος αποδείχθηκε ή ψευτιά και τών δύο. Πρώτα φυσικά τοῦ Μουσσολίνι. Καί δεύτερα τοῦ άλλου.

Ή Ελλάς έγινε από τής 4ης Αύγούστου Κράτος αντικομμουνιστικό, αντικοινοβουλευτικό, Κράτος ολοκληρωτικό, κράτος με βάσι άγροτική και εργατική, και κατά συνέπεια αντιπλουτοκρατικό. [...] Έπομένως, άν ό Χίτλερ και ό Μουσσολίνι άγωνιζότανε πραγματικά για τήν ιδεολογία που ύψωνανε για σημαία, έπρεπε νά υποστηρίζουν παντού τήν Ελλάδα με όλη τους τή δύναμη. Ακόμα και νά άνεχόντανε άν τά άμεσα ή και ή ανάγκη από τή γεωγραφική της θέσι έφερνε τήν Ελλάδα κοντά στην Άγγλία. Λοιπόν, τό έναντίον, ή Ελλάδα έμεινε μακριά από τήν Άγγλία – έκτός από τήν απαραίτητη και άλλοιώς αναγκαία φιλική σχέση. Ή Ελλάδα καμιά βοήθεια οὔτε έδωσε οὔτε υπεσχέθη εις τήν Άγγλία.

[...] Λοιπόν και ό Μουσσολίνι και ό Χίτλερ άπέναντι τής Ελλάδος δέν ώδηγηθήκανε από κανένα από τά ιδεολογικά έλατήρια που ύψωνανε ως σημαία τοῦ άγώνα των. Τό έναντίον, κτυπώντας τήν Ελλάδα, κτυπούσανε τή σημαία αυτή. Ώδηγηθήκανε λοιπόν από άλλα έλατήρια, που αυτά ήτανε τά βαθιά και πραγματικά έλατήρια [συμφεροντολογικά και κατακτητικά]. [...] Καί αυτό αποδείχνει ότι και τά τελευταία ήσαν τά βαθύτερα, και έπομένως και τά πραγματικά, και έπομένως τά πρώτα μόνον φαινομενικά και κατά συνέπειαν ψεύτικα, και κατά συνέπειαν για εξαπάτησι τών λαών τους και τοῦ κόσμου.

Ώστε και ό αντικομμουνισμός τους ψεύτικος, και ή ολοκληρωτικότητά τους ψεύτικη, και ό αντικοινοβουλευτισμός τους ψεύτικος και ή αντιπλουτοκρατία τους ψεύτικη, και ό,τι άλλο παρόμοιο ψεύτικο. Άληθινό δέ είναι ένας διασπασμένος ιμπεριαλισμός. Αὐτός για τόν όποϊον κατηγοροῦνε τούς Άγγλους.

Τώρα γιατί μεταχειριστήκανε αυτή τήν ψεύτικη σημαία και τή βαστάνε ακόμα; Γιατί έχει πέραση στους λαούς τους. Λοιπόν οί λαοί τους είναι πιό ιδεολόγοι από τούς άρχηγούς τους; Τότε γιατί τήν καταρρίπτουνε οί άρχηγοί τή σημαία τους στην Έλληνική υπόθεσι και σηκώνουν καθαρά τήν άλλη; Δέν φέρνει αυτό αντίδρασι στους λαούς των; Ή μήπως με τή σημαία τής καταχτήσεως ζητοῦν νά τούς κερδίσουν; Τότε και οί λαοί είναι όμοιοι με τούς Άρχηγούς;

Ζητήματα που θα λύση τό μέλλον. – Γιατί πρέπει νά δικαιολογηθῇ και ό φόνος τόσων μικρών Κρατῶν!

Μιά φορά είναι όχι μόνον μωρός αλλά και κακόπιστος ό Έλληνας που

πιστεύει ακόμα και τώρα πλέον, με αυτά που βλέπουμε γύρω γύρω μας, σέ ιδεολογίες του Χίτλερ και πολύ περισσότερο του Μουσσολίνι. Είναι μεγάλοι άνθρωποι αλλά χαμηλοί, πολύ χαμηλοί. Ούτε σέ γερμανικές ιδεολογίες και ρωμαντισμούς. Ίταλικές δέν υπάρχουνε.⁸¹

Χτυπώντας την Ελλάδα, ο Χίτλερ και ο Μουσσολίνι είχαν χτυπήσει όχι μόνο τη σημαία τους, αλλά είχαν επίσης επιτεθεί και στον μοναδικό, όπως έδειχναν τα πράγματα, αληθινό σημαιοφόρο: τον ίδιο τον Ιωάννη Μεταξά. Λαμβάνοντας υπόψη το προηγούμενο παράθεμα, αλλά και την προηγούμενη ανάλυση, ίσως θα ήταν χρήσιμη μια σύντομη επανεκτίμηση της αποκαλούμενης «Πνευματικής Επιστράτευσης» κατά τη διάρκεια της ιταλικής επίθεσης στην Ελλάδα την 28η Οκτωβρίου του 1940. Η άρνηση του Μεταξά να αποδεχθεί το ιταλικό τελεσίγραφο, η κήρυξη του πολέμου που ακολούθησε, καθώς και οι νίκες του ελληνικού στρατού, οι οποίες ήταν αποτέλεσμα εν μέρει και προγενέστερων προετοιμασιών, εξαπέλυσαν κύματα και αισθήματα γνήσιας εθνικής υπερηφάνειας και τιμής στους ανθρώπους της εποχής, τα οποία το καθεστώς επιχείρησε να κεφαλαιοποιήσει – όπως και πολλοί μεταγενέστεροι συλλογικοί και ατομικοί δρώντες, οι οποίοι διεκδίκησαν την αποκλειστικότητα στην ερμηνεία και αντιπροσώπευσή του. Το «Όχι» προκαλούσε γνήσιο λαϊκό ενθουσιασμό και αξιοπρέπεια, και φαινόταν, για πολλούς παρατηρητές, να σβήνει πολλές από τις προγενέστερες «αμαρτίες» του Μεταξά, επιβεβαιώνοντας την ηγετική του προσωπικότητα. Ακόμη και ο ηγέτης των φυλακισμένων κομμουνιστών Νίκος Ζαχαριάδης έγραφε στο περίφημο πρώτο γράμμα του –μια ανοιχτή επιστολή από τη φυλακή της Κέρκυρας όπου κρατούνταν ηγετικά στελέχη του ΚΚΕ και δημοσιεύθηκε στον τύπο με την άδεια του Μεταξά παρά τις επιφυλάξεις του Μανιαδάκη– ότι όλος ο λαός πρέπει να σταθεί πλάι στον Μεταξά ενάντια στην εισβολή της φασιστικής Ιταλίας. Ωστόσο, δεν ήταν σαφές αν το καθεστώς μπορούσε να ελέγξει απόλυτα αυτή την κατάσταση, δεδομένων των πολιτικών ζυμώσεων οι οποίες έγιναν στη διάρκεια της δικτατορίας. Αναφορικά με τους διανοούμενους, ο Μεταξάς, με βάση τις ιδεολογικές αρχές του, επιδίωξε τη δέσμευσή τους στον κοινό σκοπό. Η μεγάλη πλειονότητα αυτών που έχουν ήδη αναφερθεί στο παρόν άρθρο (με εξαίρεση τον Γληνό, ο οποίος ήταν στην εξορία, και τον Θεοτοκά, ο οποίος κρατούσε τις επιφυλάξεις του απέναντι στο καθεστώς) ανταποκρίθηκε. Στο «Ανώτατον Γνωμοδοτικόν Συμβούλιον της Πνευματικής Επιστρατεύσεως» συμμετείχαν μεταξύ άλλων: ο τότε πρόεδρος του Πολυτεχνείου Νικόλαος Κιτσίκης, ο Γεώργιος Βλάχος, διευθυντής της *Καθημερινής*, ο οποίος κατά τη σκληρή δημόσια αντιπαράθεση της δεκαετίας του 1930 αποκαλούσε τους βενιζελικούς «υπανθρώπους», και τέλος ο Αχιλ-

81. Μεταξάς, *Το προσωπικό του ημερολόγιο*, τόμος 4, σ. 552-554.

λεός Κύρου, διευθυντής της φιλοφασιστικής *Εστίας* και επιφανές μέλος διάφορων φασιστικών, εθνικοσοσιαλιστικών και φιλοφρανκικών κύκλων. Μέλη της Εκτελεστικής Επιτροπής, ως ηγέτες διαφόρων τμημάτων, ήταν ο δημοσιογράφος Δημήτριος Σβολόπουλος, ο παλαιός βενιζελικός και νυν κορπορατιστής Λέων Μακκάς, οι επιφανείς πανεπιστημιακοί Κωνσταντίνος Τσουκαλάς και Ιωάννης Τουρνάκης, ο μοντερνιστής συγγραφέας Παντελής Πρεβελάκης και ο εφοπλιστής και σημαίων οικονομικός παράγοντας στη μεταπολεμική Ελλάδα, ο οποίος υποστήριξε και τη δικτατορία των Συνταγματαρχών, Στρατής Ανδρεάδης. Ο Γιώργος Σεφέρης, ο οποίος ήταν υπεύθυνος για την εποπτεία του ξένου τύπου,⁸² έγραφε στο *Χειρόγραφο* του Σεπτεμβρίου 1941 ότι ανώτερα στελέχη του μεταξικού καθεστώτος δεν επιθυμούσαν δημόσιες αναφορές σε πόλεμο εναντίον του Άξονα και του φασισμού, αλλά εναντίον είτε της Ιταλίας είτε των ιταλικών ενόπλων δυνάμεων γενικά.⁸³

Πράττοντας το πατριωτικό τους καθήκον, οι διανοούμενοι που συμμετείχαν στην «Πνευματική Επιστράτευση» εξέφρασαν τις απόψεις και έγνοιες τους για την εθνική αναγέννηση με όρους που αντανakλούσαν θέματα της κοσμοθεωρίας του Μεταξά και της ρητορικής του καθεστώτος. Ο Τσάτσος, ο Κανελλόπουλος και άλλοι αναζητούσαν το «αληθινό νόημα» της ελληνικής «ιδέας» και «ελευθερίας». Ένας ποιητής του οποίου το έργο δείχνει βαθιά έγνοια και εμμονή με τα θέματα της αναγέννησης / αναζωογόνησης / παλιγγενεσίας, ο Άγγελος Σικελιανός, σύζυγος της Εύας Πάλμερ, στενότερης συνεργάτιδας της Ισιδώρας Ντάνκαν, υπογράμμιζε την κεντρική σημασία της αναγέννησης ως «Το βαθύτερο νόημα της Πνευματικής Επιστρατεύσεως».⁸⁴ Στο πλαίσιο της πατριωτικής έξαρσης με αφορμή την ιταλική επίθεση, αλλά και την απόπειρα οικειοποίησής της από το καθεστώς, η Ρίτα Μπούμη-Παππά έγραφε ποίημα δεκαοκτώ τετράστιχων στροφών με τίτλο «28 Οκτωβρίου 1940». Στην πρώτη στροφή μπορούσε να διαβάσει κανείς:

Η Μάνα Ελλάδα ορθώθηκε και σάλπισε «στα όπλα»!
μ' ελληνική ανδροπρέπεια, απ' τ' Αρχηγού το στόμα,
κι' όλα τα σπίτια της ευθύς αδειάσαν απ' τους άνδρες
που χύθηκαν αβάσταγοι στους δρόμους στις πλατείες·

στην έκτη:

«Όχι!» φωνάζει ο Αρχηγός σαν Αθηναίος αρχαίος
και τ' «Όχι» από το στόμα του ταρπάξανε δρομαίοι

82. Δελτίον Πνευματικής Έπιστρατεύσεως, 2102Δ', 1, σ. 8-9.

83. Γιώργος Σεφέρης, *Χειρόγραφο Σεπ.* '41, Αθήνα: Ίκαρος, 1980, σ. 51-52.

84. Δελτίον Πνευματικής Έπιστρατεύσεως, σ. 10-15.

οι άνεμοι οι ελληνικοί παντού να το κηρύζουν
και σε μιαν ώρα η Ελλάς σύμπασα φώναξε ΟΧΙ,

ενώ στη δέκατη έκτη:

Εντολοδόχος του Θεού και της Μεγάλης Μοίρας
Έλληνας μέγας με πυγμή και φρόνηση οδηγάει,
την ακατάλυτη ψυχή της αιωνίας Ελλάδας
μπρος στην υπέρτατη στιγμή της ιστορίας μας όλης.⁸⁵

Ο Μάρκος Αυγέρης (καλλιτεχνικό ψευδώνυμο του γιατρού και επιθεωρητή υγείας Γιώργου Παπαδόπουλου, ο οποίος στα χρόνια της Κατοχής και της μεταπολεμικής Ελλάδας υπήρξε ορθόδοξος μαρξιστής κριτικός λογοτεχνίας) έγραψε ένα ποίημα με ανάλογο περιεχόμενο.⁸⁶ Άλλοι συμμετέχοντες στην «Πνευματική Επιστράτευση», όπως ο γερμανοσπουδαγμένος βιολόγος Θρασύβουλος Βλησίδης και ο θεολόγος Νικόλαος Λούβαρις, υπηρέτησαν στις δωσιλογικές κυβερνήσεις κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Συνεπώς, η «Πνευματική Επιστράτευση» εγείρει ερωτήματα για τον τρόπο με τον οποίο εκφραζόταν η μοντερνιστική παλιγγενετική παρόρμηση, καθώς και το σε ποιους δρόμους διοχετευόταν, για το αν διαφορετικοί σχεδιασμοί και προγράμματα—είτε φασιστικά ή εθνικιστικά ή κομμουνιστικά—(θα) εξυπηρετούσαν από τα ίδια πρόσωπα, με τον ίδιο μοντερνιστικό ζήλο, και τι θα είχε συμβεί αν, όπως έχουν υπογραμμίσει ο Mogens Pelt και ο Αριστοτέλης Καλλής, δεν είχε επιτεθεί ποτέ η Ιταλία, και οι δυνάμεις του Άξονα είχαν επικρατήσει στην Ευρώπη. Αυτή ήταν μια πιθανότητα την οποία ο Μεταξάς προσωπικά είχε λάβει πολύ σοβαρά υπόψη, σε βαθμό που να προετοιμάζει το καθεστώς του ώστε να ενταχθεί σε κάποιο βαθμό στη φασιστική Νέα Τάξη.⁸⁷

Σε ανάλογη κατεύθυνση—και θέτοντας ανάλογα ερωτήματα—κινούνταν και το αφιερωματικό τεύχος της *Νέας Εστίας* στον Ιωάννη Μεταξά, «φίλο και προστάτη των Γραμμάτων και των Τεχνών», όπως αναγραφόταν στο εξώφυλλο, λίγες μέρες μετά το θάνατό του τον Φεβρουάριο του 1941. Το εκδοτικό σημείωμα αναφερόταν στον κυβερνήτη που έγινε «θρύλος»,⁸⁸ ενώ, μεταξύ άλλων, ο Θεολόγος Νικολούδης απένειμε στον Μεταξά ένα χαρακτηρισμό με

85. Αρχείο Ιωάννη Μεταξά, ΓΑΚ, K061A/13.

86. Μάρκος Αυγέρης, «Έσωτερικός διάλογος: “Νὰ ὁ λαός σου”», *Η Νεολαία* 115 (1940): 315.

87. Kallis, «Neither Fascist nor Authoritarian», 320-327· Pelt, «The Establishment and Development of the Metaxas Dictatorship», σ. 162-167.

88. Εκδοτικό σημείωμα, «Ο κυβερνήτης πού έγινε θρύλος», *Νέα Εστία* 340 (1941): 121-122.

τον οποίο ο δικτάτορας αισθανόταν –σε αντίθεση με τις σχετικές επιφυλάξεις του Βενιζέλου– ιδιαίτερα οικεία, αυτόν του «πνευματικού ανθρώπου»,⁸⁹ ο Παντελής Πρεβελάκης εξυμνούσε τον «φιλότεχνο»,⁹⁰ ο Μανώλης Καλομοίρης θρηνούσε «έναν αληθινό φίλο και παραστάτη της αιώνιας και ακατάλυτης ελληνικής Μούσας»,⁹¹ η Μαρίκα Κοτοπούλη τον προστάτη του θεάτρου και ο Πέλος Κατσέλης υπογράμμιζε τη σχέση του Μεταξά με το «Άρμα Θέσπιδος». ⁹² Ο Πέτρος Χάρης εκθείαζε τον «αποφασιστικό δημοτικιστή»,⁹³ ο Καραγάτσης τον πρώτο δημοτικιστή πρωθυπουργό,⁹⁴ ενώ η Ειρήνη η Αθηναία και ο Αιμίλιος Βεάκης, ηγετική μορφή αργότερα των διανοουμένων του ΕΑΜ και του Σωματείου Ελλήνων Ηθοποιών, κινούνταν σε περισσότερο επικούς και ποιητικούς τόνους. Η πρώτη, σε ένα κείμενο που απηχούσε όλους τους τόνους της οργανωμένης νεωτερικότητας και τη μεταφυσική του κράτους, εστίαζε στην «κρατική ευλογία»⁹⁵ όπως αυτή συνοψιζόταν στον Μεταξά, ενώ ο δεύτερος στο ποίημα έξι στροφών, με έντονους τους μοντερνιστικούς πόθους και το σχετικό λεξιλόγιο («ορμή καινούρια», «φυλής αναστημένης» κ.λπ.), με τίτλο «Θρήνοι καὶ κλάψες ὄχι, στὴ θανὴ σου», υποδείκνυε ποιος ήταν ο ενδεδειγμένος τρόπος να πενθήσει κανείς:

Θρήνοι καὶ κλάψες ὄχι, στὴ θανὴ σου.
 Νίκης πολεμικὰ μονάχα θούρια!
 Μέσα μας παιᾶνες θ' ἀντηχᾷ ἡ φωνὴ σου,
 φτερούγισμα καινούριο, ὁρμὴ καινούρια.⁹⁶

Μέσα από αυτή την οπτική γωνία, η ανασυγκρότηση της όλης ιδεολογικής πορείας του Μεταξά από συντηρητική σε μοντερνιστή, ακόμη και σε επαναστάτη, ο οποίος συνταίριαζε το συντηρητισμό και το φασισμό με έναν τρόπο που επέτρεπε στην Ελλάδα να συνοδοιπορήσει με τη φασιστική εποχή που φαινόταν κυρίαρχη μετά το 1936, έχει περισσότερο να κάνει με τις πολιτικές του ιδέες και προθέσεις παρά με τα πραγματικά πολιτικά αποτελέσματα. Υπό αυτή την έννοια, ο αυτοχαρακτηρισμός του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου από τον ίδιο

89. Θεολόγος Νικολούδης, «Ὁ πνευματικὸς ἄνθρωπος», *Νέα Εστία* 340 (1941): 123-126.

90. Παντελής Πρεβελάκης, «Ὁ φιλότεχνος», *Νέα Εστία* 340 (1941): 130-131.

91. Μανώλης Καλομοίρης, «Ὁ Ἰωάννης Μεταξᾶς καὶ ἡ ἑλληνικὴ μουσικὴ», *Νέα Εστία* 340 (1941): 136-137.

92. Μαρίκα Κοτοπούλη, «Ὁ Μεταξᾶς καὶ τὸ θέατρο», *Νέα Εστία* 340 (1941): 138 καὶ Πέλος Κατσέλης, «Ὁ Ἰωάννης Μεταξᾶς καὶ τὸ Ἄρμα Θέσπιδος», *Νέα Εστία* 340 (1941): 155-156.

93. Πέτρος Χάρης, «Ὁ ἀποφασιστικὸς δημοτικιστής», *Νέα Εστία* 340 (1941): 142-152.

94. Μ. Καραγάτσης, «Ὁ πρῶτος δημοτικιστὴς πρωθυπουργός», *Νέα Εστία* 340 (1941): 153-154.

95. Ειρήνη η Αθηναία, «Ἡ κρατικὴ εὐλογία», *Νέα Εστία* 340 (1941): 140-141.

96. Αιμίλιος Βεάκης, «Θρήνοι καὶ κλάψες ὄχι, στὴ θανὴ σου», *Νέα Εστία* 340 (1941): 139.

τον Μεταξά ως «αντιπλουτοκρατικό, αντικοινοβουλευτικό και αντικομμουνιστικό», οι επαναλαμβανόμενες διακηρύξεις περί εθνικής αναγέννησης και παλιγγενεσίας και οι ισχυρισμοί του για μια ριζοσπαστική, ακόμη και επαναστατική φυγή από το παρακμιακό «κοινοβουλευτικό παρελθόν» πρέπει να ληφθούν σοβαρά υπόψη. Ακόμη κι αν αυτές οι προθέσεις δεν πραγματοποιήθηκαν πλήρως, τέτοιες δηλώσεις και ιδέες είναι ενδεικτικές της κατεύθυνσης στην οποία κινούνταν ο Μεταξάς, ή τουλάχιστον της κατεύθυνσης στην οποία ήθελε να οδηγηθεί. Επιπλέον, θα πρέπει να υποστηριχθεί ότι τα φασιστικά στοιχεία του καθεστώτος του εδράζονται όχι τόσο στα «εξωτερικά» χαρακτηριστικά (π.χ. ο «αρχαιοελληνικός / ρωμαϊκός» χαιρετισμός) αλλά στη ρητορική της αναγέννησης και της αίσθησης ότι αποτελούσε έναν μη αναστρέψιμο μετασχηματισμό, όπως και στα κατασταλτικά, πολιτισμικά και θεσμικά μέσα για την υλοποίησή του. Έχοντας αυτό υπόψη και δεδομένης της συγκρητιστικής φύσης του φασισμού, όπως ο Ρότζερ Γκρίφιν έχει πολύ έντονα καταδείξει, το επιχείρημα ότι ο Μεταξάς και το καθεστώς του δεν ήταν «γνήσια φασιστικό» ηχεί κάπως ουσιολογικό. Το καθεστώς της 4ης Αυγούστου περιλάμβανε φασιστικά, αυταρχικά και συντηρητικά στοιχεία, συνδυάζοντας τον αντικομμουνισμό και τον αντιφιλελευθερισμό με τον αντικοινοβουλευτισμό και τον εθνικισμό. Σηματοδότησε την επιλογή κάποιων μελών της συντηρητικής και της φιλελεύθερης ελίτ να ακυρώσουν τον κοινοβουλευτισμό και να δοκιμάσουν να πραγματώσουν μια άλλη λύση για τα οξέα κοινωνικά και ιδεολογικά προβλήματα της περιόδου εντός ενός συνεκτικού εθνικού συγκειμένου.

Από την άλλη, αυτό το οποίο στερεί το χαρακτηρισμό του φασιστικού από το καθεστώς του Μεταξά είναι κυρίως η έλλειψη του υπερεθνικισμού και μιας μαζικής διάστασης. Σε αυτό το σημείο, αναφορικά με την κατάταξη της Ελλάδας στις Σπουδές Φασισμού, η συμπερίληψη του καθεστώτος του Μεταξά από τον Γκρίφιν σε αυτό που ο ίδιος αποκαλεί «παραφασιστικά καθεστώτα», μαζί με εκείνα του Φράνκο, του Σαλαζάρ, του Vargas και του Dollfuss, θέτει κρίσιμα ζητήματα. Σύμφωνα με τον Γκρίφιν, αυτά τα καθεστώτα ήταν απολύτως αυταρχικά ωστόσο μοντερνιστικά, συντηρητικά μεν αλλά όχι μιας «συντηρητικής επανάστασης» στο πνεύμα του Moeller van den Bruck. Προσανατολίζονταν στο να είναι ευθυγραμμισμένα με τη φασιστική εποχή και την εναλλακτική της νεωτερικότητα, σε μια περίοδο όπου η φιλελεύθερη δημοκρατία φαινόταν πνευματικά χρεοκοπημένη και ανίκανη να επιλύσει τα οξέα υλικά και ιδεολογικά προβλήματα του φιλελεύθερου δημοκρατικού πολιτισμού.⁹⁷

Στηριζόμενος σε αυτές τις υποθέσεις, κάποιος θα μπορούσε να αναδείξει τις αντινομίες ή ακόμη καλύτερα την «υβριδοποίηση», όπως σημειώνει ο Καλλής, της ιδεολογίας και του καθεστώτος του Μεταξά, για να αποδώσει το πε-

97. Roger Griffin, *The Nature of Fascism*, Λονδίνο: Routledge, 1993, σ. 116-145.

ρίγραμμα μιας πιο περίπλοκης και δυναμικής εικόνας, πέραν των απλουστευτικών χαρακτηρισμών του τύπου «φασιστικό», ή, από την άλλη πλευρά, την κάθετη απόρριψη αυτού του χαρακτηρισμού. Παρόλο που ο Μεταξάς ήθελε να προχωρήσει σε μια άνωθεν διαδικασία εκφασισμού της Ελλάδας, με τρόπο παρόμοιο με εκείνον της Ισπανικής Συνομοσπονδίας Αυτόνομων Δεξιών Ομάδων (Confederación Española de Derechas Autónomas, CEDA) και του καθεστώτος του Πρίμο ντε Ριβέρα,⁹⁸ επιχείρησε κατά τη διάρκεια της δικτατορίας του να εγκαθιδρύσει και να προωθήσει μαζικού χαρακτήρα θεσμούς, στους οποίους κεντρική θέση κατείχε η ΕΟΝ, για να δημιουργήσει τον «Νέο Έλληνα». Οι ακούσιες ή εκούσιες αναφορές στα «ολοκληρωτικά κράτη της περιόδου» από τον Μεταξά και τους ιδεολόγους του καθεστώτος δείχνουν ολοκάθαρα τι θεωρούσαν ως σωστό υπόδειγμα για την οργάνωση της νεολαίας. Παρά το γεγονός ότι ο Μεταξάς υποστήριζε τη μοναρχία (ο βασιλιάς Γεώργιος Β΄ τον είχε χρίσει πρωθυπουργό και του έδωσε την άδεια να εγκαθιδρύσει τη δικτατορία του) και την Ορθόδοξη εκκλησία (κάτι το οποίο έρχεται σε αντίθεση με τη στάση του Μουσσολίνι και του Χίτλερ, οι οποίοι καθυπόταξαν την ισχύ της εκκλησίας και την έθεσαν στην υπηρεσία των καθεστώτων τους), ειδικά από το 1938 και μετά, ένιωθε ολοένα και πιο ισχυρός να διεκδικήσει την ανεξαρτησία του από αυτούς τους θεσμούς και να τους ενσωματώσει σε κρατικούς θεσμούς όπως η ΕΟΝ. Επιπλέον, ενώ ο Μεταξάς δεν είχε επιδώξει να υποστηρίξει ενεργά τον Φράνκο στον ισπανικό εμφύλιο, σε αντίθεση με τα φασιστικά καθεστώτα (η ελληνική πολεμική προπαρασκευή είχε καταστεί ο υπέρτατος στόχος), όπως ο Göring έτσι και ο ίδιος δεν εναντιώθηκε στην πώληση οπλισμού, από την ΠΥΡ-ΚΑΛ του Μποδοσάκη, στα φλεγόμενα μέτωπα του ισπανικού εμφυλίου πολέμου. Το 10% από την αξία των γερμανικών όπλων που εξάγονταν στην Ελλάδα κατευθυνόταν στον Μεταξά για την ενίσχυση του κομματικού μηχανισμού και για τις ανάγκες προπαγάνδας του καθεστώτος.⁹⁹ Επιπλέον, ενώ δεν επιζητούσε να κάνει την Ελλάδα μέλος του Άξονα, λόγω παραδοσιακών και γεωπολιτικών λόγων που συνέδεαν την Ελλάδα με τη Βρετανία, έκανε εντατική προσπάθεια να μην αποξενώσει τη ναζιστική Γερμανία και να ακολουθήσει έναν δρόμο ουδέτερης εξωτερικής πολιτικής. Είναι επίσης χρήσιμο να θυμηθούμε τη σχετική με το ξέσπασμα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου εγγραφή στο ημερολόγιό του, η οποία αναφέρθηκε προηγουμένως. Επιφανείς Γερμανοί αξιωματούχοι έδειχναν την κατανόησή τους στην πολιτική αυτή, τουλάχιστον για ορισμένο χρονικό δι-

98. Για την απόπειρα του Πρίμο ντε Ριβέρα, βλέπε: Shlomo Ben-Ami, *Fascism from Above: The Dictatorship of Primo de Rivera in Spain, 1923-1930*, Οξφόρδη: Oxford University Press, 1983.

99. Pelt, «The Establishment and Development of the Metaxas Dictatorship», σ. 158· Pelt, *Tobacco, Arms and Politics*, σ. 159-171, 259-263.

άστημα, ενώ την ίδια στιγμή δεν έγειραν αμφιβολίες για την ειλικρίνεια της κοσμοθεωρίας του Μεταξά, για την οποία ήταν πεπεισμένοι. Τέλος, ο φόβος για τις επεκτατικές βλέψεις της Ιταλίας, οι οποίες αποτυπώνονταν και στον ιταλικό βομβαρδισμό και κατοχή της Κέρκυρας το καλοκαίρι του 1923, γεγονός το οποίο ο Adam Tooze και ο Zara Steiner υποστηρίζουν ότι ήταν η πρώτη επίδειξη φασιστικής επιθετικότητας,¹⁰⁰ μαζί με την ιταλική εισβολή στην Αβησσυνία στα 1935 και την ιταλική ανάμειξη στα Βαλκάνια, δεν οδήγησε τον Μεταξά και το καθεστώς του να απορρίψει το φασισμό καθολικά. Εκτός από τις εκκλήσεις στη Βρετανία να εγγυηθεί την ακεραιότητα της ελληνικής επικράτειας, ανάλογες προσπάθειες πραγματοποιήθηκαν στην κατεύθυνση της ναζιστικής Γερμανίας, με τους Γερμανούς να ανταποκρίνονται θετικά όταν παρενέβησαν προκειμένου να αποφευχθεί μια ιταλική επίθεση το 1940.¹⁰¹

Συνοψίζοντας, το καθεστώς του Μεταξά μπορεί να περιγραφεί ως παραφασιστικό καθεστώς, αλλά την ίδια στιγμή η ισχυρή φασιστική κλίση και δυναμική του δεν θα πρέπει ούτε να υποτιμώνται ούτε και να παραγνωρίζονται. Όπως γράφει κι ο Αριστοτέλης Καλλής, ο Μεταξάς δεν ήταν ούτε απλώς αυταρχικός συντηρητικός ούτε μονοσήμαντα φασίστας: οι αναζητήσεις του, η εποχή και τα επίδικά της, τα ελληνικά και διεθνή ζητήματα έθεταν το πλαίσιο για δυναμική αλληλεπίδραση και υβριδισμό στοιχείων που κινούνταν πέραν του ορίζοντα της φιλελεύθερης νεωτερικότητας.

Συμπεράσματα

Ο Ιωάννης Μεταξάς διαμόρφωσε την κοσμοθεωρία του και επιχείρησε να παρέμβει στο ανώτατο επίπεδο της ελληνικής πολιτικής κατά τη διάρκεια της κορύφωσης της πρώτης κρίσης της νεωτερικότητας. Οι ιδέες που άντλησε από το «συντηρητικό επαναστατικό» οπλοστάσιο και η εμπνευσμένη από ορισμένες γερμανικές τάσεις εθνικιστική οπτική που υιοθέτησε επηρέασαν τις απόψεις του τόσο για το μέλλον των ευρωπαϊκών εξελίξεων όσο και για την αποστολή της ελληνικής κοινωνίας και του ελληνικού έθνους-κράτους συνολικά. Κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, όταν η όλη συνθήκη δεν προκαλούσε απλώς πολιτισμική απόγνωση και απαισιοδοξία, αλλά επιπλέον πυροδοτούσε την έντονη επιθυμία για μια «νέα ιερή Άνοιξη» καθολικής ανανέωσης και αναγέν-

100. Zara Steiner, *The Lights That Failed: European International History, 1919-1933*, Οξφόρδη: Oxford University Press, 2005, σ. 329-340, 357-358· Adam Tooze, *The Deluge: The Great War, America and the Remaking of the Global Order, 1916-1931*, Νέα Υόρκη: Viking, 2014, σ. 456-457.

101. Pelt, *Tobacco, Arms and Politics*, σ. 203-240.

νησης,¹⁰² ο Μεταξάς προσπάθησε να επινοήσει ένα νέο «ιερό καταφύγιο», μια νέα «ουράνια σκέπη», ένα κοσμοείδωλο το οποίο θα επιχειρούσε να λυτρώσει όχι μόνο από τα πρακτικά προβλήματα αλλά επίσης και από τα γενικότερα προβλήματα που έθετε η νεωτερικότητα σε κάθε χώρα.

Στο όραμά του για την εθνική αναγέννηση, ο αυταρχισμός, ο ριζοσπαστικός συντηρητισμός και άλλα φασιστικά στοιχεία συνυπήρχαν. Θεωρούσε τη δικτατορία του, η οποία είχε, υποτίθεται, βασιστεί στην πνευματική μεν ζώσα δε εκδοχή της «Μεγάλης Ιδέας», ως μια ριζική, οιονεί επαναστατική απάντηση στο απονομιμοποιημένο Κοινοβούλιο όσο και στον κομμουνισμό. Παρόλο που εκκινούσε από μια μοντερνιστική εν γένει μήτρα, στην οποία οι βλέψεις φιλελεύθερων, συντηρητικών, αλλά ακόμη και αριστερών και κομμουνιστών συνέκλιναν, επιχείρησε να προωθήσει μια πολιτική και πολιτισμική λύση η οποία να είναι πιο ριζοσπαστική, μοντερνιστική και μελλοντικά προσανατολισμένη. Η ύπαρξη αυτών των στοιχείων ίσως μπορεί να εξηγήσει την έλξη που άσκησε ο Μεταξάς σε πολλούς διανοούμενους που αναζητούσαν ριζοσπαστικές λύσεις στην κρίση του φιλελεύθερου δημοκρατικού πολιτισμού.

102. Eksteins, *Rites of Spring*, σ. 300-331.